

MARTHA C. NUSSBAUM: INTELIGENCIJA I EMOCIJA

Mišić, Leona

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:172754>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

DIPLOMSKI RAD

MARTHA C. NUSSBAUM: INTELIGENCIJA I EMOCIJA

LEONA MIŠIĆ

SPLIT, 2022.

Odsjek za Filozofiju

Studij: Filozofija – Hrvatski jezik i književnost

Predmet: Filozofija kao životna forma

MARTHA C. NUSSBAUM: INTELIGENCIJA I EMOCIJA

Studentica:

Leona Mišić

Mentor:

prof. dr. sc. Ante Vučković

Split, rujan 2022. godine

Zahvala

Zahvaljujem svim osobama koje jesu, i koje su bile dio mog puta k ostvarenju ovog sna i izgradnji moje duše. Na potpori, savjetu, smijehu, osjećaju, poznanstvu.

Obitelji i prijateljima: vi ste moj dokaz da „ljubav jest radovati se sreći drugog“.

tantum cognoscitur, quantum diligitur

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. MARTHA CRAVEN NUSSBAUM	2
2.1. Nussbaum u riječima	3
3. EMOCIJE KAO KAMEN SPOTICANJA	5
3.1. Aristotel	7
3.2. Stoici	9
4. NUSSBAUM I INTELIGENCIJA EMOCIJA	13
4.1. Okviri za razumijevanje	17
4.2. Samilost	20
4.3. Etički najopasnija od svih emocija	23
5. EMOCIJE I KNJIŽEVNOST: ETIKA ILI ESTETIKA?	30
5.1. Proza	33
5.2. Poezija	34
5.3. Drama	35
5.4. Uloga književnosti	36
ZAKLJUČAK	38
Sažetak	40
Summary	41
LITERATURA	42

1. UVOD

„Nismo li mi još bespomoćniji od male djece. I što djeca čine kada ostanu sama? Nose cigle i pijesak da bi nešto izgradili, poslije toga to sruše i grade nešto drugo te tako uvijek imaju neku zabavu. Bih li i ja također trebao, kada vi odete, ovdje sjediti i naricati kako sam ostao sam i napušten! Nemam li cigle i pijesak?“ (Epiktet, 2002: 81)

„...I govorim: sad više nisam pijesak,

sada sam kula od pijeska.

Koliko zidam, zidam, zidam ...“ (Vesna Krmpotić, *Pješčana kula*)

Terapeutska misija filozofije, u ovom slučaju emocionalna terapija, zahtijeva istovremeno kompleksniji i jednostavniji pristup onome kome je namijenjena. Danas, praktička filozofija je filozofija koja obuhvaća etiku, filozofiju prava, feminističku filozofiju, filozofiju politike, filozofiju religije, estetiku, filozofiju tehnike, filozofsku antropologiju, itd... Ukratko, sve discipline koje se bave „ljudskim voljnim djelovanjem, njegovim normativnim odredbama te institucionalnim pojavama“, kao i one koje „tematiziraju stvaranje za život važnih osjetilno-zornih djela i instrumenata“. (Halder, 2000) U vremenu nadmoći STEM područja nad humanistikom, humanističke discipline ne smiju zašutjeti, već ukazati na svoju potrebitost ovom svijetu. Kontroverznim temama pristupa se interdisciplinarno jer, riječima Virginije Woolf, rat se može izbjeći iznalaženjem novih riječi i novih metoda, a ne ponavljanjem istih. U ovom radu zamršeno pitanje o emocijama, pokušat će se barem dijelom razmrsiti, i to u okviru kognitivne teorije emocija američke filozofkinje Marthe Craven Nussbaum. Problematika koja otvara mnoga pitanja, a daje malo odgovora zbog svoje osjetljivosti. No to nije razlog za izbjegavanje te teme. Po završetku filozofske analize emocija, skrenut će se pažnja na brisanje razlika etike i estetike, književnosti i filozofije. Cilj rada je na temelju opreke emocije i inteligencije, ukazati na isključivost te opreke, postaviti pitanje važnosti emocija za svaki aspekt čovjekovog života (naročito „eudajmonistički“) te rasvijetliti međuovisnost disciplina književnosti i filozofije u zajedničkim mislima, u ovom slučaju, emocija, s naglaskom na ljubav i samilost.

2. MARTHA CRAVEN NUSSBAUM

„I've always liked John Stuart Mill's reported last words: 'I have done my work.' I would like people to say that of me.“¹ (Martha C. Nussbaum)

Martha Craven Nussbaum (6. svibnja 1947.) američka je filozofkinja, diplomirala na Sveučilištu u New Yorku, a doktorirala na Harvardu, područje klasične filologije. Ona sama svoju filozofsku poziciju naziva neostoičkom i neoaristotelovskom, a osim stoika i Aristotela, na njezin rad su utjecali i ostali antički grčki i rimski filozofi i pisci (Sokrat, Platon, epikurejci, skeptici, tragičari, dramatičari), Aurelije Augustin, Spinoza, Descartes, Kant, Voltaire, pisci realizma, Mahler, feministkinje, John Rawls, itd. Pod većim nazivnikom može se reći da se Nussbaum bavi etikom, pravom, antičkom filozofijom, a kada bismo to išli razgranati uočili bi teme poput emocija, ljudskih prava, životinjskih prava, feminizma, multikulturalizma, ekonomije, humanistike, umjetnosti (posebice glazba i književnost). Tim temama se bave njezina djela: *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature* (1990), *Sex and Social Justice* (1999), *Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics* (1994), *Women and Human Development: The Capabilities Approach* (2000), *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions* (2001), *Hiding from Humanity: Disgust, Shame, and the Law* (2004), *Anger and Forgiveness* (2016), *Citadels of Pride: Sexual Assault, Accountability, and Reconciliation* (2021), itd. ²

Važno je također i istaknuti da je Nussbaum sudjelovala u UN-ovom projektu s Amartya Senom na razvoju ljudskih sposobnosti, točnije kritici pokazatelja BDP-a kao standarda života neke države. Raznorazni projekti su je ponajviše spojili s indijskom kulturom gdje je također radila na obrazovanju žena i crpila nadahnuća za svoja djela uočavajući kulturne razlike i sličnosti, ali i bogatstvo jedne kulture. Članica je odbora za južnoazijske studije, pridružena članica Britanske akademije, redovna članica Američke akademije znanosti i umjetnosti, suradnica na više fakulteta, a redovna profesorica prava i etike na Sveučilištu u Chicagu. ³

¹ Uvijek su mi se sviđale posljednje riječi John Stuart Milla: „Obavio sam svoj posao“. Voljela bih da to ljudi kažu za mene., prev. Leona Mišić <https://www.theguardian.com/theguardian/2007/oct/27/weekend7.weekend> (pristupljeno 15.8.2022.)

² [Martha Nussbaum | Biography, Philosophy, Aristotle, Works, & Facts | Britannica](#) (pristupljeno 10.7.2022.)

³ [Martha C. Nussbaum | Department of Philosophy \(uchicago.edu\)](#) (pristupljeno 10.7.2022.)

Dobitnica je raznih nagrada i počasnih doktorata. Kako je jedna suvremena filozofkinja tako prepoznata široj slici svijeta?

2.1. Nussbaum u riječima

Marthu Nussbaum definitivno ističe njezin stil pisanja i predavanja. Ona piše filozofiju u književnosti, književnost u filozofiji, filozofiju o književnosti. Dok smo u filozofskoj tradiciji najčešće nailazili na tekstove i stil pisanja poput: „Čini se da se sva zaključivanja o činjenicama temelje na odnosu uzroka i posljedice. Jedino pomoću tog odnosa možemo poći dalje od očevidnosti našeg pamćenja i naših osjetila.“ (Hume, 1988: 82), dolazimo do: „Mislimo da smo ljudi samilosti i milosrđa; mislimo da volimo i da si dopuštamo da budemo voljeni. Po svoj prilici to nije tako. Po svoj prilici, kao i toliki drugi, igramo na sigurno. A iz toga ne može proizići nikakva društvena pravda, ni ljubav.“ (Nussbaum, 2019a: 640) Nussbaum se obraća čitatelju kao svom životnom suputniku. Savjetuje ga, ali i izaziva. Oprimjeruje svaku tezu. Nakon svake teze izlaže moguće prigovore protivnika i odgovara na njih. I ono što je najbitnije: Nussbaum je svoj život pretočila u riječi. U knjizi *Izdizanje misli: inteligencija emocija*, od svih mogućih primjera, ona analizira svoj osobni, piše o smrti svoje majke. Detaljno opisuje i analizira stanje svoje majke, reakciju na njezinu smrt, očekivanje na žalovanje od oca i majke, analizira svoju žalost i žalovanje, tj. iskustvo žalovanja: „Čak možemo reći da je nisam u potpunosti uklonila ni iz svog sadašnjeg života jer, na kraju krajeva, nisam prestala pisati i misliti o njoj. Stoga je u određenom smislu moje iskustvo i dalje iskustvo neposrednog gubitka.“ (Nussbaum, 2019a: 97). U novijim intervjuima tako spominje i smrt kćeri. U biti, kao što su stoici živjeli svoj nauk, foucaultovski rečeno, *biou techne*, tako i Nussbaum živi svoju praktičnu filozofiju u smislu da otkriva svoju ranjivost, ljudsku nesavršenost, dijeli je s ostatkom čovječanstva, pristupa drugome.

Nussbaumina literatura ne zahtijeva čitatelja koji je primjerice obrazovan u području filozofije, zato što svaki pojam, primjerice: “Antički grčki *eros* ne podrazumijeva uzajamnost: to je intenzivna erotska čežnja za objektom, koja uključuje pomisao na njegovo posjedovanje i kontrolu. Pojam se izričito suprotstavlja pojmu *philia*, vrsti ljubavi koja ne mora biti seksualna (iako može biti), i koja u ključnom smislu uključuje reciprocitet i obostranu korist; kao i pojmu *agape*, nesebičnoj i obično neseksualnoj dobronamjernoj ljubavi.“ (Nussbaum, 2019a: 182), svaku tezu ili tezu nekog drugog autora najprije objasni, a zatim zaključuje nešto novo i svoje i na kraju poglavlja ukratko piše vlastiti zaključak, kao dio „Ponovimo“ na kraju svake lekcije

u školskom udžbeniku: „Ukratko: prihvatimo li Aristotela, filozofija ne može učiniti mnogo protiv istinske nesreće ovoga svijeta.“ (Nussbaum, 2019b: 128). U uvodnom dijelu uvijek najavljuje temu koju će obrađivati, inspiraciju za nju te upućuje na djela u kojima se eventualno već bavila tom tematikom. I kroz samu knjigu navodi čitatelja na poglavlja u kojima je što razložila ili najavljuje teme ili vraća čitatelja unatrag: „Od petoga do sedmoga poglavlja, a posebno u jedanaestom i dvanaestom, u Lukreciju i Seneki sam našla značajne modele filozofijsko-književnoga istraživanja, u kojemu književni jezik i kompleksne dijaloške strukture potiču čitavu dušu sugovornika (i čitaoca) onako kako to apstraktni i neosobni traktat vjerojatno ne bi mogao.“ (Nussbaum 2019b: 524).

Što se tiče opipljivosti samih djela, sve njezine teze počivaju na iskustvu, što iz života, što iz književne imaginacije. Tako u *Creating capabilities* navodi primjer žene Vasanti koja je uspjela pomoću programa SEWA u Gudžaratu zaposliti se kao rastavljena žena da ne bude u vlasti svoje obitelji kao što ima sudbinu većina ondje rastavljenih žena. U *Pjesničkoj pravdi* i *Izdizanju misli* navodi i primjere pravnih sporova. Drugim riječima, ono s čim se čitatelj suočava nisu samo riječi, već i životno iskustvo, što čini njezin rad potkrepljujućim, zanimljivijim i „opipljivijim“. Radovi su vrlo bogati u citatnosti, posebice u dijelovima koji se tiču književnosti i filozofije, a na nekim mjestima se briše sama ta granica:

„We deceive ourselves about love - about who; and how; and when; and whether. We also discover and correct our self-deceptions. The forces making for both deception and unmasking here are various and powerful: the unsurpassed danger, the urgent need for protection and self-sufficiency, the opposite and equal need for joy and communication and connection. Any of these can serve either truth or falsity, as the occasion demands. The difficulty then becomes: how in the midst of this confusion (and delight and pain) do we know what view of ourselves, what parts of ourselves, to trust?“⁴⁴ (Nussbaum, 1990: 261)

Od poezije do romana realizma. Osim njih, Nussbaum reflektira, oslanja se i kritizira određene teze filozofa, ali i psihologa te tim još više obogaćuje svoje pisanje, ali i stavove, samom interdisciplinarnošću (naglasak na pravu, psihologiji, ekonomiji i književnosti), ali i intertekstualnošću. Sama tematika njezinih područja interesa (od istraživanja primjerice ljutnje

⁴⁴ *Obmanjujemo se po pitanju ljubavi- o tome tko; i kako; i kada; i da li. Također otkrivamo i ispravljamo samoobmane. Sile koje stvaraju oboje, i obmanu i razotkrivanje iste, moćne su i različite: nenadmašna opasnost, hitna potreba za zaštitom i samozadovoljnošću, suprotna i jednaka potreba za radošću i komunikacijom i povezanošću. Bilo što od navedenog može poslužiti ili istinitosti ili lažnosti, ovisi o prigodi. Tada nastaje poteškoća: kako usred ove konfuzije (ushita i boli) znati kojim dijelovima sebe, kojim perspektivama, vjerovati?,* prev. Leona Mišić

do ljudske krhkosti) zahtijeva takav kompleksniji, a ponovo jasan pristup. Sve to zajedno, moralo je, utjecati na privlačnost i kvalitetu Nussbauminih kako usmenih izlaganja, predavanja, tako i pisanih djela, članaka i knjiga. Jedna od tih tema koja je istovremeno vrlo izazovna, a bliska svakom čitatelju (čovjeku) je tema emocija kojoj je Nussbaum posvetila više knjiga i stavila je dijelom u središte svoje filozofije.

3. EMOCIJE KAO KAMEN SPOTICANJA

„Inače, duša može imati svoja posebna zadovoljstva; što se tiče međutim onih zadovoljstava koja su joj zajednička sa tijelom, ona potpuno zavise od strasti. Zato ljudi koje strasti mogu najviše pobuditi, mogu najviše okusiti slasti ovoga života. Istina je da mogu u njemu naići i na najveći broj gorčina, ako se ne znaju dobro koristiti strastima, ili pak ako im sreća nije naklonjena. No mudrost je prije svega korisna po tome što uči kako da vješto rukovodeći se, umanjimo nedaće koje uzrokuju, život potpuno podnošljivim i da iz svih njih umijemo čak izvlačiti radost.“ (Descartes, 1969: 123)

Kao što je i sam Descartes poznat po svojoj teoriji *res extensa* i *res cogitans*, tako i kroz povijest filozofskih misli, ali ne samo i filozofskih, su u opreku stavljeni razum, odnosno inteligencija i osjećaji, emocije. Osim što su stavljeni u opreku, emocije su bile one s negativnim predznakom, konotacijom, kao da „smetaju“ razumu, razboritosti. Kao da ako je čovjek emocionalan, nema kontrolu nad sobom i gubi svu sposobnost rasuđivanja. Sara Ahmed zamjećujući emocije kao kamen spoticanja i teoretičarima kulture, sociolozima, psiholozima, itd., zaključuje da „ono što je bilo odgurnuto na rubove često je, kao što znamo iz dekonstrukcije, upravo u središtu samoga mišljenja“ (Ahmed, 2020: 12). Emocije su bile povezane uz ono tjelesno, a mišljenje uz razum. U Halderovu *Filozofijskom rječniku* se inteligencija definira kao: „inteligencija (lat. *intelligere*, uvidjeti, primijetiti, spoznati), općenito uvid, moć spoznaje“ (Halder, 2000: 156-157), spominje se i termin praktične inteligencije, dok se osjećaj definira kao „oznaka i za osjetilna osjećanja (osjet opipa, osjećanje gladi i ostalo), poglavito oznaka za uzbuđenje (emocije) kao i za duševno stanje (zatečenost, pogođenost). O. se često shvaća, pored uma i volje (kao „duhovnih“ sposobnosti), kao nešto što spada u temeljnu strukturu života i doživljavanja („mišljenje-htijenje-osjećanje“). Ipak je u filozofskoj tradiciji, s obzirom na primat teorijskoga kao i racionalno-praktičnoga odnosa spram svijeta, o. igrao

najčešće podređenu ulogu uslijed svoje prisne povezanosti s osjetilno-tjelesnim i s time usko povezanoga pukoga „subjektivnoga“ značenja“. (Ibid: 258) Čak se i u filozofskom rječniku naglašava podređenost emocija! Kako se to dogodilo? Zašto Sara Ahmed u 2020. godini piše knjigu *Kulturna politika emocija? Zašto Strasti duše padaju u zaborav pored Rasprave o metodi?*

Nussbaum navodi najčešće sadržaje pojma emocija: emocije su tjelesne reakcije (dok mišljenje uključuje intencionalnost), emocije su urođene (a uvjerenja naučena u društvu), emocije nisu podložne učenju i argumentiranju, emocije imaju i životinje i bebe (razmišljanje u uvjerenje samo zrela ljudska bića). (Nussbaum, 2019b) Ona će pružiti drukčiju definiciju. Neće razdvajati pojmove inteligencije i emocije niti pripisivati ijednom viši i niži pojam, već će govoriti o inteligenciji emocija. Odnosno emocije definira kao inteligentne reakcije na doživljaj vrijednosti. I ako to jest tako, ne bi smjele biti zanemarene posebice u moralnoj filozofiji, ali o tom će biti više govora poslije. Najprije ćemo se vratiti na sam početak upliva emocija u filozofiju. Dok im je Platon dao negativan kontekst, Aristotel im pristupa na realniji način, bliskijem svakodnevici jednog čovjeka. Na teoriju emocija Marthe Nussbaum je ponajviše utjecao Aristotel, kao i stoici. Osim njih, ona se vraća helenističkim školama epikurejaca i skeptika jer smatra da se često to razdoblje zanemaruje, već se čini skok između Aristotela i kršćanske misli, dok su neki dijelovi kasnije (i sadašnje) filozofije takvi kakvi jesu upravo zahvaljujući helenističkim školama. Zašto su se oni bavili emocijama? I epikurejcima, i stoicima, i skepticima, zajedničko im je da su pokušali svojom filozofijom naučavati određeni oblik življenja, istovremeno i praktičnu i samilosnu filozofiju života. Nisu se bavili ni naučavali filozofiju kao da je ona zasebna teorijska disciplina, već im je ona bila način života, način susreta sa svakodnevnim životnim patnjama. Zato su se bavili pitanjima mržnje, ljubavi, straha, agresije, srdžbe, smrti. „Kada se Descartes i princeza Elizabeta dopisuju o strastima, središnji je autor na kojega se referiraju Seneka. Spinoza ima na umu Aristotela, no mnogo je više pod utjecajem stoičke teorije strasti. Smithova teorija moralnih osjećaja pod snažnim je utjecajem stoičkih modela kao što je to i njegova ekonomska teleologija. Kada Rousseau brani osjećaj sažaljenja on zauzima stranu u dugotrajnoj raspravi između stoika i aristotelovaca. A kada Kant odbacuje sažaljenje u raspravu ulazi na strani stoika.“ (Nussbaum, 2019b: 30-31) *Summa summarum*, pokušavali su dati odgovor na pitanje kako živjeti dobar život i što je to dobar (sretan, blažen) život. Prije nego što detaljnije pogledamo poimanje emocija kod stoika, prisjetit ćemo se njihovog prethodnika koji je tvrdio da svako djelovanje teži nekom dobru.

3.1. Aristotel

„Dakle, blaženstvo je i najbolje i najljepše i najugodnije, i ta se svojstva ne razdvajaju kao prema delskome natpisu: *Najljepše je ono najpravednije, a najbolje zdravlje; Najugodnije steći ono što se žudi.*“ (NE, I.4.,1099a23-29)

Budući da se Aristotel u svom opsežnom filozofskom radu ponajviše posvetio analizi čovjekova života kao dobrog života, eudaimonije, te kako omogućiti rast i razvoj čovjeka, u djelima *Nikomahova etika*, *Politika*, *Metafizika*, *O duši*, *Retorika*, *O pjesničkom umijeću*, dotakao se i pitanja emocija. Što su dakle, za Aristotela emocije? Ili ti gdje: čuvstva. „Spomenute sposobnosti duše jednima pripadaju sve, kao što rekosmo, drugima neke od njih, a nekima samo jedna. Sposobnostima nazvasmo mogućnost hranjenja, osjećanja, želje, kretanja na mjestu i mišljenja. (...) Ako jest sposobnost osjećanja, onda je i sposobnost želje, jer želja su požuda, hrabrost i htijenje (volja).“ (Aristotel, 1987: 36) Emocije povezuje i s umom i dušom i tjelesnošću, odnosno osjetilnošću, a: „Život se dakle od neživota razlikuje po osjetilnosti, pa je život i definiran njezinom prisutnošću i mogućnošću. Ukloni li se ona, nije vrijedno živjeti, baš kao da se uklanjanjem osjetilnosti uklanja i sam život.“ (Ibid: 129)

U *Politici* i *Nikomahovoj etici* spominjanje emocija se vezuje uz čovjekovo djelovanje i građenje osobnog integriteta kao i čovjeka kao građanina. Zato se toliko posvećuje i temi obrazovanja građanina jer smatra da se obrazovanjem putem primjerice čitanja određenih djela (naglasak na tragediju), može utjecati na odgoj. Osim obrazovanja, shvaća kako je vrlo bitna i roditeljska briga i dječja zahvalnost za njegov odgoj, a tim i oblikovanje emocija. U *Etici* emocije vezuje uz vrlinu jer samo krepostan čovjek može živjeti eudajmoniju. „Nakon toga valja razvidjeti što je krepost. Budući da je ono što se nalazi u duši trostruko-čuvstva, sposobnosti, stanja-krepost mora biti jedno od toga. Čuvstvima nazivam žudnju, srdžbu, strah, drskost, zavist, radost, naklonost, mržnju, čežnju, ljubomoru, milost, uopće osjećaje koje prati užitek ili bol. Sposobnostima nazivam one stvari po kojima bivamo čuvstveni, kao kad uzmažemo srditi se, ćutjeti bol ili se smilovati. Stanjima nazivam ono po čemu smo dobro ili loše u odnosu na čuvstva, kao što prema srdžbi stojimo loše ako je ćutimo prejako ili preslabo, a dobro ako po sredini. Isto je i ostalim čuvstvima.“ (NE,V.4. 11054a) U razradi etičkih vrlina gdje opisuje krajnosti vrlina, vrlo ljudski naglašava kako su nerazumna čuvstva, također ljudska, odnosno svaki ljudski postupak, makar bio iz negativnih emocija, primjerice srdžbe, je i dalje ljudski. Za razliku od nekih filozofa ne izbjegava ljudsku nesavršenost i da tako kažemo,

ne osuđuje postupke koji su učinjeni iz nekih drugih motiva i osjećaja, osim onih „poželjnih“ i „ispravnih“. Zato možda njegova etika i nosi tu jačinu koju nosi i u današnje vrijeme jer nema određenih propisa ni uputa ponašanja. „Because choice was all-important for Aristotle – no action counts as virtuous in any way unless it is mediated by the person's own thought and selection- he did not instruct politicians to make everyone perform desirable activities. Instead, they were to aim at producing capabilities or opportunities.“⁵ (Nussbaum, 2011: 125)

Dostizanje vrline je težnja, pokušaj, i kada se u jednom djelovanju dosegne, ne znači da će i drugi put biti isto. Aristotel ima razvijen osjećaj za različitost životnih situacija. I što je najvažnije, dakle pred čovjeka je stavljen izbor, i on bira svoje djelovanje. Nussbaum primjećuje kako u Aristotelovim radovima o etici za razliku od Kanta i nekih drugih filozofa, on uključuje više aspekata čovjekovog života koji utječu na čovjekovu moralnost: od zbivanja šala do prijateljstva.

U *Retorici* i *O pjesničkom umijeću* pobliže definira emocije. Zašto baš tu, a ne u *Etici*? Politika ima svoj zadatak stvaranja povoljnih uvjeta građanima, a umjetnost i govorništvo imaju zadatak uvjeravanja publike, govornika i ulogu oponašanja. Posebice u kazalištu, publika treba imati ciljanu emocije, odnosno mora se izazvati određena emocija. To su u biti i upute glumcima, kao i dramatičarima, što su zapravo emocije, primjerice što je ljutnja i kakav je osjećaj ljutnje. U *Retorici* objašnjava ljutnju, srdžbu, mržnju, strah, prijateljsku ljubav, samilost. Najprije emocije definira: „Osjećanja (*affectus*, duševna stanja, strasti, emocije) su uzbuđenja duše pod čijim utjecajem ljudi mijenjaju mišljenje u pogledu odluke, a praćena su čuvstvom nezadovoljstva i zadovoljstva, kao što su srdžba, sažaljenje, strah i njima slična, kao i suprotna čuvstva.“ Uzmimo za primjer ljutnju. Aristotel tvrdi da bismo osjećaj ljutnje trebali razmotriti s tri gledišta: „u kakvom se duševnom stanju ljudi ljute, na koga se ljute i zbog čega se ljute“ (*RE*, II.1. 1378a8). Razlog ljutnji nalazi u prijestupu koji se tiče nas i uvijek je protiv određenog pojedinca (takvo mišljenje ima i za ljubav, da je usmjerena uvijek na osobu koja to može uzvratiti). Smatra da se ljutnja liječi vremenom, cilj joj je neugodnost i združena je s osjećajem boli. Ljutit čovjek može osjećati sažaljenje i želi da bol osjeti i onaj tko mu je izazvao bol. Ljutnju definira s mržnjom gdje je mržnja predstavljena kao vrlo destruktivnija emocija neprijateljskog stava. Blizak pojam ljutnji je i samilost (sažaljenje) koje također predstavlja u vidu tri uvjeta koje emocija treba ispuniti. Prvi je uvjerenje da je patnja ozbiljna, drugi da osoba

⁵ *Zbog tog što je izbor za Aristotela bio od velike važnosti – nijedno djelovanje se ne smatra kreposnim ako nije produkt djelateljeve misli i odabira- on nije odredio političarima zadatak da natjeraju sve u zajednici da obavljaju poželje aktivnosti. Umjesto toga, trebali su ciljati (njihova svrha je omogućiti) na stvaranje mogućnosti i sposobnosti.*, prev. Leona Mišić

tu patnju ne zaslužuje i treći da samilosnik ima mogućnost da mu se samo dogodi tako nešto. Na tu emociju i pogotovo taj dio mogućnosti sličnosti se cilja u tragedijama. Kao te patnje i životne nevolje koje mogu zadesiti čovjeka nabraja „smrt, tjelesni napad ili zlostavljanje, starost, bolest, nedostatak hrane, nedostatak prijatelja, odvojenost od prijatelja, tjelesna nemoć, unakaženost, nepokretnost, iznevjereno očekivanje, odsustvo dobrih izgleda“. (RE, II.8.,1386a9) Dakle, ne razlikuju se ni od današnjih „velikih životnih nevolja“. U dramskim djelima se prikazuje i prikladna reakcija na njih. Prema Aristotelovu mišljenju, ispravno je tugovati za izgubljenim prijateljem jer tako se prikazuje i sama važnost dodijeljena tom odnosu. „Osoba koja posjeduje praktičnu mudrost će dakle prići nekoj konkretnoj situaciji spremna emocionalno reagirati na primjereni način.“ (Nussbaum, 2019b: 123) U *O pjesničkom umijeću* navodi kao funkciju tragedije izazivanje samilosti i straha kod gledatelja zbog pročišćenja istih. „Iz onoga što je bilo rečeno jasno je i to da nije pjesnikov posao da pripovijeda o stvarnim događajima nego o onome što bi se moglo očekivati da će se dogoditi, to jest o onome što je moguće po vjerojatnosti ili nužnosti.“ (OPU, IX., 1451a35) Dakle, ponovo se vraćamo na ono da se emocije mogu oblikovati i da to Aristotel preporučuje svojim građanima iako se ovim naglašava i manipulativnost emocija u javnom prostoru na pojedinca. No, čini se da se svaki čovjek može pronaći u njegovom jednostavnom prikazu emocija, posebice u dijelu *Retorike* i *Nikomahove etike* u kojima opisuje prijateljstvo i prijateljsku nesebičnu ljubav *philia*. Nussbaumina zaključak o Aristotelovoj „teoriji emocija“ glasi da: „Ukratko: prihvatimo li Aristotela, filozofija ne može učiniti mnogo protiv istinske nesreće ovoga svijeta.“. (Nussbaum, 2019b: 128)

Međutim, ne zaboravimo da u Aristotelovom svijetu postoji jaka klasna građanska podjela, kao i rodna, te da i ovi savjeti koji su bliski „običnom čovjeku“, su savjeti zapravo za tadašnjeg građanina. No, nije svatko bio građanin. Prisjetimo se robova koji su sami *organon*. Pojavljuje se škola koja nadilazi sve razlike, ali u svom optimizmu gubi Aristotelovu konkretnost za situaciju, što odgojno-obrazovnu, što materijalnu, što političku.

3.2. Stoici

„Moraš biti cijeli čovjek ili u dobru ili u zlu. Ili moraš izgraditi svoju dušu i svoje sposobnosti za izvanjski život. Moraš živjeti ili sam za sebe ili za svijet, biti filozof ili biti dijete svijeta.“ (Epiktet, 2002: 38-39)

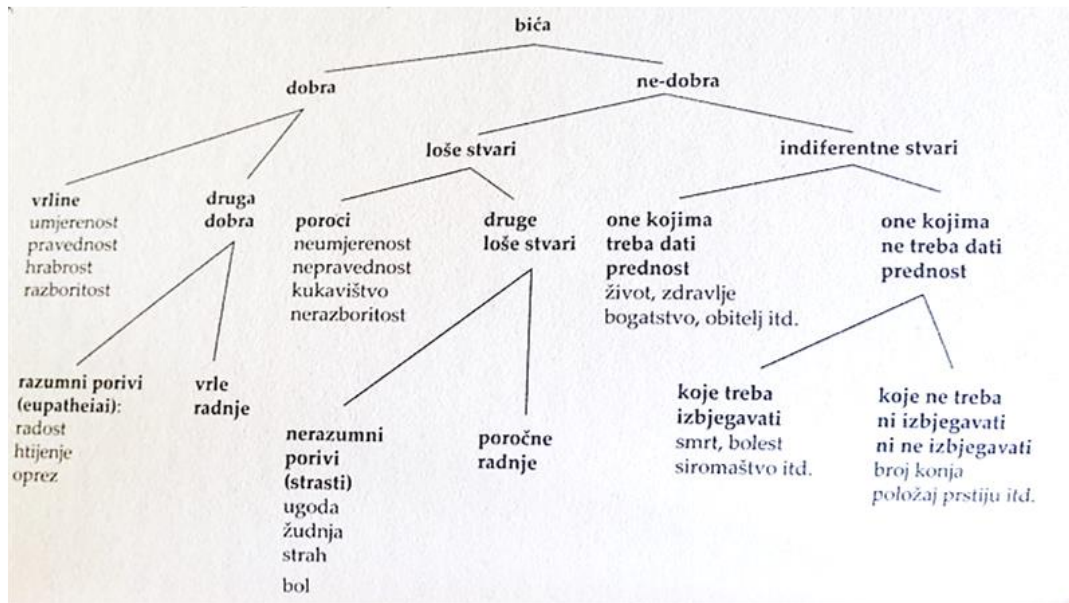
Stoička škola je dan danas primamljiva, čak i popularna u 21. stoljeću zahvaljujući na tome što počiva na ideji ljudskog dostojanstva i jednakoj vrijednosti. Samim tim što smo čovjek (dakle bez muško-ženskih razlikovanja, roba-slobodnog čovjeka, bogataš-siromah, visokog i niskog podrijetla), zaslužujemo poštovanje i svoje dostojanstvo. „Ništa se ne može smatrati odlikom čovjeka ako se ne odnosi na čovjeka kao čovjeka. U njima nije cilj čovjekova života ni ispunjenje toga cilja, a to je Dobro.“ (Aurelije, 2001: 62) Stoici naučavaju umijeće stoičkog življenja, odnosno života u skladu s prirodom i razumom. Inače smo prepušteni sudbini kao list na vjetru. Po njihovu nauku, razum nema neracionalan dio sebe, on je sveukupnost ideja koja se nalaze u duši. Odakle onda strasti koje su „izopačene prosudbe i mnijenja“ ako smo toliko racionalni? Stoici razlikuju tri momenta nekog poriva: utisak da je nešto dobro ili prikladno, pristanak na taj utisak, poriv koji iz tog nastaje. Dakle, ako neki utisak uzrokuje emociju, nastat će nekontrolirana reakcija (npr. drhtavica), ali strast je kad se na nerazuman način pristaje na prvi pokret i utisak te se gubi kontrola nad porivom (Gourinat, 2014). Vrlo važan je taj segment pristanka koji je voljan. Zato Epiktet tvrdi da nas uznemiravaju predodžbe o nekim stvarima jer mi onim što je u našoj moći (sve što dolazi iz nas samih) možemo naučiti kako da nas vanjski objekti i okolnosti ne uznemiravaju. Mi pristajemo na neku predodžbu, ili je odbijamo.

	Ne-praktički poriv (predmet je prisutan)		Praktički poriv (predmet je budući)	
	Poriv za prividnim dobrom širenje duše (eparsis)	Odvraćaj od prividnog zla stezanje duše (systolē)	Poriv za prividnim dobrom želja (orexis)	Odvraćaj od prividnog zla zazor (ekklisis)
Dobri afekti	Radost (chara)		Htijenje (boulesis) (lat. voluntas)	Oprez, smotrenost (eulabeia)
Strasti	Ugoda (hedonē)	Bol (lypē)	Žudnja (epithymia)	Strah (phobos)

Slika 1. Tabela 2. Porivi (Gourinat, 2014: 51)

Stoici vrlo strogo zahtijevaju potpuno iskorjenjivanje strasti, „i stablo i korijen“. Zato što nije u skladu s prirodom i sama priroda zahtijeva uklanjanje svake strasti: „Što je sve to? Donijela sam te na svijet bez čežnje, bez straha, bez vjerske tjeskobe, bez izdaje i drugih zala; otidi onako kako si došao“ (Nussbaum, 2019b, 425. prema Sen.Ep.22.15.). Kakav je to onda život bez strasti? Je li moguće? Što je dobro za čovjeka i kako treba djelovati?

Postoje dobre, loše i indiferentne stvari. Bit leži u vrijednosti i korisnosti za čovjeka. Dobre i loše stvari su one koje se odnose na dušu, a indiferentne na tijelo.

Slika 2.

Schema 6. Podjela na dobre, loše i indiferentne stvari (Gourinat, 2014:36)

Dobro je ono što je korisno ili povoljno, a nešto ima vrijednost jer pridonosi životu u skladu s prirodom i takvim stvarima se daje prednost. „Vrlina je, dakle, vrsta spoznaje koja je popraćena praksom što nam omogućuje da živimo na harmoničan način i u skladu sa sobom samima i našim vlastitim razumom.“ (Gourinat, 2014: 44) Vrlina je dakle jedini ispravan razlog radnje i umijeća života. Sve je stvar učenja i kontrole. Filozofija je ona koja bi nam pokazala taj put umijeća života u skladu s razumom, zato većina stoičkih radova izgleda kao knjiga samopomoći; savjetuju „Budi sličan stijeni o koju se neprestance razbijaju valovi(...)“ (Aurelije, 2001: 51), pišu osobne misli i razgovore iz kojih se izvlači pouka ako već nije jasno rečena.

Što se tiče emocija, stoici su predlagali čak i apatiju, stanje bez emocija. Četiri osnovne emocije su *hedone* (zadovoljstvo, sud da je ono što je trenutno pri ruci dobro), *epithumia* (čežnja ili potreba, sud da je nešto što je još uvijek u budućnosti dobro ili vrijedno), *lupe* (potištenost, sud da je ono što je trenutno prisutno loše), *phobos* (strah, sud da je nešto što je još uvijek u budućnosti loše). *Sunchusis*, depresija, je „iracionalna rastresenost koja nas muči i sprječava da vidimo što je pred nama“ (Nussbaum: 2019b, 422-423 prema DL 7.112=SVF III.412) *lupe*, uznemirenost, Hrizip slikovito opisuje kao raspadanje čitave osobe jer dolazi od glagola *luo* „rastopiti“. Dakle, iako stoici žele da čovjek iskorijeni strasti, ne ignoriraju njihova postojanja. Hrizip je strasti usporedio s trčanjem; ako čovjek mirno hoda, može se zaustaviti kada god

poželi, ali ako trči, uhvatit će zamašaj i strasti nas nose dalje nego što želimo. Zato i u najvećim životnim nevoljama stoici savjetuju nadzirano i kontrolirano, npr. žaljenje za gubitkom prijatelja jer je to primjereno, ne zbog osjećaja boli, već kao da igra u kazalištu neku ulogu koju treba odraditi reda radi. Aristotel je pokazao da ima više razumijevanja za ljudsku nesavršenost i patnju od stoika.

Je li cilj da je čovjek samodostatan? Ili mu trebaju drugi? Problem s emocijama kod stoika jest to što su povezane s izvanjskim dobrima, osjetljive su i van naše kontrole. Remete naš mir. Kako savjetuje Epiktet: “Traži sreću u samome sebi! (...) Ali pred samim sobom oprezan je kao pred neprijateljem i izdajicom.“ (Epiktet, 2002: 49) Međutim, kao da naivno zaboravljaju da čovjek živi u određenom društvu, političkoj atmosferi, obiteljskoj situaciji. U potpunosti su ignorirali stadij djetetovog razvitka emocija u odgoju kao i to da ovisimo o materijalnosti. Ignoriraju činjenicu „zahtijeva i odgovora“ u ovom svijetu. Također isključuju koncept samilosti. Čak se rugaju ljudima koje treba sažalijevati. Nussbaum to kritizira budući da samilost vidi kao emociju nužnu za zajednicu ljudi. Ono što im najviše zamjera je to, iako su htjeli sačuvati čovjeka od svih životnih zala, upravo oduzimajući im strasti, oduzima se velik dio ljudskog iskustva i same ljudskosti. „Što hoćeš? Živjeti duže? Osjećati? Žudjeti? Rasti? Ponovno ići prema kraju? Govoriti? Misliti? Što ti se čini dostojnim želje? Ako ništa nije vrijedno, okreni se onome što ti na kraju preostaje: slijedi Razum i Boga. Osjećaj žaljenja zbog stvari kojih će te smrt lišiti protivi se štovanju Razuma i Boga.“ (Aurelije, 2001: 160-161)

4. NUSSBAUM I INTELIGENCIJA EMOCIJA

„Gotovo je nemoguće shvatiti do koje je mjere taj nemir uzбудio i time trenutačno obogatio duh g. de Charlusa. Tako ljubav izaziva prava geološka izdizanja misli. U duhu g. de Charlusa, koji je prije nekoliko dana bio nalik ravnici, toliko jednoličnoj da čovjek ni s mjesta s kojeg se pruža dobar pogled na širok prostor ne bi mogao nazrijeti neku misao ponad razine tla, najedanput se uspravio, tvrd kao kamen, planinski masiv, ali od planina isklesanih tako kao da je kipar, umjesto da mramor odveze, isklesao u njima, na licu mjesta: Bijes, Ljubomoru, Radoznanost, Zavist, Mržnju, Patnju, Ponos, Prepast i Ljubav, koje su se svijale jedne oko drugih u divovskim i nabujalim skupinama.“ (Marcel Proust, *U traganju za izgubljenim vremenom*)

„Um bez emocija je, da tako kažemo, slijep na vrijednosti (..)“ (Nussbaum, 2005: 99)

Martha Nussbaum kao inspiraciju za naziv svog ključnog djela o emocijama crpi upravo iz Proustovog *Traganja za izgubljenim vremenom*. U metafori gdje emocija ljubavi uzdiže krajolik misli. G. de Charlus to nije tražio, duh mu je bio kao ravnica, ali emocije su donijele nemir i njegov duh uzdigle u planinski masiv. Nussbaum pridružuje u povijesti filozofskih teorija emocija, svoju kognitivnu teoriju emocija u kojoj ne suprotstavlja inteligenciju i emociju, već progovara o inteligenciji emocija. Intrinzičnim fenomenološkim pristupom analizira osobno iskustvo emocije žalosti poslije smrti majke. Dakle, polazište je samo iskustvo. Naziva svoju poziciju neostoičkom i neoaristotelovskom, istovremeno kritizirajući i pronalazeći korisne i zanemarene stavke stoika i Aristotela o emocijama. „Cognitive theory of emotion is one a broader type of emotion theories that are labelled as theories of the emotion process. “The cognitive theories contend that the early part of the emotion process includes the manipulation of information and so should be understood as a cognitive process. This is in contrast to theories that state that the generation of the emotion response is a direct and automatic result of perceiving the stimulus...”⁶ (Centa, 2018: 50, prema: Johnson, 2015)

Vrijeme je da se odgovori iz jedne suvremene teorije na pitanja, što su emocije? Što emocije čine? Koji su konstitutivni dijelovi emocije? U kakvom su odnosu razum, inteligencija i emocije? U kakvom su odnosu emocije, vrijednost, predodžba, vjerovanje? Mogu li se emocije

⁶ Kognitivna teorija emocija jedna je od najraširenijih teorija emocija koja se označava kao teorija emocionalnog procesa. „Kognitivne teorije tvrde da rani dio emocionalnog procesa uključuje manipulaciju informacijama i shodno tome se smatra kognitivnim procesom. To je u suprotnosti s teorijama koje tvrde da je stvaranje emocionalnog odgovora izravan i automatski rezultat opažanja stimulusa (podražaja).“, prev. Leona Mišić

definirati i uopćiti? Mogu li se emocije izazvati i oponašati? Je li nam emocije pomažu ili odmažu kroz život? Koja je uloga emocija u našem mišljenju? Čine li nas emocije sličnije životinjama ili upravo suprotno, čine li nas ljudskijima? Nussbaum naglašava povezanost teorije emocija s teorijom praktičnog uma, normativne etike, etike i estetike, politike te će i sama prodrijeti u ova područja kroz rad. Kako, dakle, Nussbaum definira emocije?

„Emocije, tvrdit ću, uključuju prosudbe o važnim stvarima, prosudbe kojima, ocjenjujući neki izvanjski objekt značajnim za našu dobrobit, mi priznajemo svoju potrebitost i nepotpunost u odnosu na dijelove svijeta koje ne kontroliramo do kraja.“ (Nussbaum, 2019a: 33) Emocije imaju evaluacijsku vrijednost i uvijek su o nečemu, usmjerene su na objekt. Zato naziva svoje stajalište kognitivno-evaluacijskim. Emocije su tjelesni procesi kao i svi drugi mentalni procesi. Ona emocije smatra vrijednosnim sudovima koji se odnose na vanjske objekte i koji su važni za naše blagostanje jer nam daju bitne informacije o životu i ljudima koji nas okružuju. (Ćurković Nimac, 2012b)

O čemu ovisi emocija? Identitet emocije ovisi o objektu koji je intencionalan. Primjerice, u Nussbauminom slučaju, emocija žalosti je prisutna zbog gubitka majke. Usmjerenost emocije prema objektu je „unutarnja i predstavlja način gledanja.“. Ta usmjerenost je u biti naša interpretacija, gledanje u objekt bilo to točno ili netočno. Primjerice, objekt može biti isti, a da u jednom trenutku prema njemu osjećamo ljubav, u drugom mržnju. To je taj važan dio identiteta emocije: usmjerenost. Osim što emocije predstavljaju to viđenje objekta, one predstavljaju i vjerovanja o objektu. Misao je u samoj emociji. Npr. možemo biti uznemireni i dok osjećamo strah, ali i sreću. I još jedna značajka emocija koju su već uočili stoici: emocije se tiču vrijednosti. Objekt emocije je nešto (netko) kome pridaje određenu vrijednost ili važnost. Vrijednost posebne vrste jer utječe na naš život. Ako izgubimo kemijsku, nećemo toliko žaliti za njom, no kada izgubimo dragu osobu, osjećamo se kao da smo izgubili dio sebe. “Emocije su u tom smislu lokalne: zauzimaju položaj u mom životu i koncentriraju se na smjene svjetla i tame u njemu, a ne na općenit raspored svjetla i tame u cijelom svemiru.“ (Nussbaum, 2019a: 46) Osim što su lokalne, one su i eudajmonističke jer se tiču dobrobiti neke osobe; od prijateljstva do moralnih djela i djelovanja. Tako emocije govore i o objektu i o subjektu koji osjeća. Govore o važnosti objekta i subjektovu odnosu prema objektu kao dijelu subjektova života i njegovih ciljeva. Zato, primjećuje Nussbaum, često imamo osjećaj hitnosti između emocije i „ja“ jer objekte koji su nam važni u životu prioritarno stavljamo u djelovanje. Emocije imaju intenzitet. „Uvjerenja mogu biti sastavni dio neke emocije bez obzira na to jesu li ili nisu nužan sastavni dio njezinog identiteta. Osim toga, mogu biti samo jedan njezin dio koji ne jamči

prisutnost cjeline ili, s druge strane, mogu biti dio koji je već sam po sebi dovoljan za prisutnost cjeline (bilo kauzalno ili zato što je to jedini dio koji postoji).“ (Ibid: 48) Kroz povijest filozofije, emociju u smislu vjerovanja su tako definirali i sam Aristotel, neki od stoika (Seneka, Hrizip, Ciceron), Spinoza, Descartes, Hume,.. Ako smatramo da je evaluacijsko vjerovanje jednako emociji, kroz život nam se često dogodi da promijenimo mišljenje o vjerovanjima na kojima nam se temelji emocija, ali da ta emocija ipak ostane. To je onaj moment kada „ne znamo“ zašto se osjećamo tako i tako, ali ipak se osjećamo. Iako su često kriva naša viđenja objekta i događanja, mi dajemo pristanak na to viđenje. Vrednujemo ga kao istinitog. Makar nekad istovremeno znali da nije istinit. Nussbaum navodi da težina događanja, navika i osjećaj privrženosti iz nas izvlače pristanak u oprečnim vjerovanjima. Primjerice kada ne prihvaćamo smrt bliske osobe iliti ne želimo prihvatiti. Tu se nazire velika kritika stoika. To znači da naš pristanak, naša razmišljanja, (uz to sve dakle i moralno djelovanje), nisu u potpunosti u našoj kontroli. Emocije su promjenjive kao i sam objekt emocije kao i samo naše vjerovanje i vrednovanje. Objekti emocija su van naše kontrole i tu trebamo priznati našu pasivnost u ovom svijetu i priznati ljudsku ranjivost. Zaključno, Nussbaum tvrdi da su prosudbe dovoljni konstitutivni elementi emocije i ta se dovoljnost mora promatrati kao unutarnja (Ibid). Dakle, pristajemo na sud, ali je i on tu kao dio „našeg spoznajnog ustrojstva“. Naš sud može biti istinit i lažan, ako nam je kriva prosudba. Kako god, ono nosi evaluaciju koja je *naša*.

Tu također pada i univerzalnost stoičkih savjeta o postizanju eudajmonije. Ciljevi i svrhe koje ja imam, ne mora imati netko drugi, niti trebamo željeti da ih netko drugi ima i da su dobri za njega. Primjerice, kontroverzna tema današnjice, neke žene ne žele postati majke, ali smatraju da je to dobro za druge. Kada svatko od nas razmišlja o tome kako bismo trebali živjeti i što je dobar život, većina će za neke općenite ciljeve staviti ljubav, prijateljstvo, pripadništvo određenoj zajednici, itd., ali daljnjim razabiranjem će te ciljeve konkretizirati i individualizirati. Kritika eudajmonizma je što i ljudi često vole stvari koje ne smatraju dobrima. Često smo na neke stvari samo naviknuti i smatramo ih dobrima iako nisu dobre. Nekat patimo za nečim što je u potpunosti nevažno, ali smo navikli na tu stvar ili smatramo da bismo trebali patiti jer imamo iskrivljeni pogled na objekt, primjerice patimo zbog patnje neke slavne osobe.

Nussbaum uvodi i nekoliko podjela emocija. Najprije razlikuje dvije vrste osjećaja. Osjećaj bogatog intencionalnog sadržaja i osjećaji bez naglašene intencionalnosti ili kognitivnog sadržaja. Ti osjećaji nisu nužni za određenu vrstu emocija, ali je mogu pratiti kao i tjelesna stanja. U prvom slučaju je npr. osjećaj da nam je život prazan bez neke osobe, a u drugom npr. osjećaj umora. Ovdje osjećaj Nussbaum uzima kao terminološku varijantu za percepciju i

prosudbu, a prosudba ima brojna kinetička svojstva koja objašnjavaju riječ „osjećaj“. Primjerice, postoje i neintencionalni osjećaji koji često prate pojedinu emociju, npr. strah i drhtavica. Nussbaum ističe i postojanje nesvjesnih emocionalnih stanja (npr. strah od smrti), ali i to da razlike u okolnostima i osobnostima utječu na to kako će koji čovjek doživjeti određenu emociju. Primjerice, međukulturalne razlike također utječu na doživljavanje emocija. Druga podjela emocija je razlika općih i konkretnih evaluacijskih prosudbi i treća pozadinskih i situacijskih prosudbi. Primjerice, nesvjesno znamo da smo smrtni, do gubitka bliske osobe ta emocija dolazi na vidjelo. „Ukratko, čim čovjek oblikuje osjećaj privrženosti prema nestabilnim stvarima koje nisu u potpunosti pod njegovom kontrolom, čim ih je učinio neodvojivim od poimanja vlastite sreće, prema njima osjeća emocije pozadinske vrste – a one su po mom mišljenju prosudbe koje priznaju golemu važnost tih stvari- odnosno emocije koje opstaju u strukturi njegovog života i ključne su za objašnjenje njegovih postupaka, iako može biti potrebna posebna okolnost da bi ih se dozvalo u svijest. Pozadinske emocije ne moraju biti nesvjesne, baš kao što epizodne ili situacijske emocije ne moraju biti svjesne; ali često će biti, jer su takve emocije trajne okolnosti koje se uglavnom ne primjećuju, dijelom zbog svoje sveprisutnosti. Možemo, isto tako, biti nesvjesni toga koliko one utječu na naše situacijske emocije.“ (Ibid: 85). Te distinkcije su logički neovisne jedne o drugoj. Pozadinska emocija je zapravo ljubav/privrženost nekoj stvari koja je nama bitna i tim priznajemo da je o nama neovisna i nije pod našom kontrolom te smo ranjivi, a situacijska emocija je reakcija na to kako svijet zadovoljava ili ne nečije potrebe. „Da upotrijebim jednu veoma stoičku sliku- pozadinska emocija je rana, situacijska emocija je nož koji svijet u nju zabija.“ (Ibid: 89) Posljednja podjela emocija nije podjela, nego ukazivanje na to da isto kao što naša vjerovanja mogu biti oprečna, tako možemo imati i oprečne emocije i emocije u sukobu. „Ukratko, geografija svijeta sa stajališta emocija ima dvije upečatljive karakteristike: nekontrolirano kretanje, i razlike u visini i dubini.“ (Ibid: 102)

Budući da su emocije često bile povezane s onim tjelesnim i animalnim, Nussbaum povlači distinkciju između apetita, želje, raspoloženja i emocija. Apetiti su, tvrdi, objektno fiksni i vrijednosno indiferentni. Što to znači? Ako smo gladni, posežemo za objektom hrane i samo hrana može utažiti glad. Appetit kao takav nema dodatnu vrijednost. Emocije su prožete vrijednošću i do neke mjere objektno fleksibilne. Dok tjelesni apetit „gura“, emocija privlači u život svoj objekt i važnost objekta, dakle intencionalnost je u srži emocija. Appetit ne možemo utažiti drugim apetitom, a emociju možemo. Vodom ne gasimo glad, a ljubav se može pronaći u nekom drugom objektu. Međutim postoji veza između emocija i apetita. „Priroda naše tjelesne

potrebe oblikuje našu emocionalnu geografiju; a apetiti su signali te potrebe.“ (Ibid: 149). Raspoloženje je emocija s općenitim, nejasnim objektom ili bezobjektna, npr. općenita radost. A ponekad ne možemo otkriti objekt emocije. Nekad ga skrivamo i od samih sebe. Što se tiče želje, ako nešto percipiramo kao dobro, ne znači da imamo želju za djelovanjem. Emocije su bliske s motivacijom, spoznajemo pomoću njih naše ciljeve, ali ne moraju upućivati na neki smjer i „tjerati“ na djelovanje. Ako situacija nije odgovarajuća, za razliku od želje, emocije mogu posustati od djelovanja.

Ukratko, emocije imaju svoje karakteristike (npr. privlačnost, povezanost s eudajmonijom, hitnost), iskustveni aspekt (npr. intenzitet, mašta, lokalitet) i svoje konstitutivne dijelove (objekt, usmjerenost, uvjerenje, vrijednost objekta, intencionalnost). (Centa, 2018) Mogu biti sredstva, vodiči i izvor spoznaje, a pomoću njih oblikujemo naš mentalni život kao i socijalni jer postavljamo granice sebstva i onoga što nam znači; biramo što nam se sviđa, osjećamo što trebamo izbjegavati. Nussbaum, osim što promiče književnu imaginaciju i maštu općenito, u svojim knjigama koristi fiktivne likove koji proživljavaju filozofije ispitujući dobivaju li od nje ono što traže i služe joj u biti kao model predstavljanja neke filozofske škole. U *Terapiji žudnje* je to učenica Nikidion i na samom kraju knjige joj fiktivno prijateljski savjetuje da će je perfekcionizam u Aristotelovoj filozofiji i neuspješnost harmonije dovesti do bijesa i agresije, a izbjegavanjem strasti kod stoika će imati nepotpun život. Kao Aristotel od Platona, neke ideje ugrađuje u svoja mnijenja, ali ide korak dalje. Drugim riječima, „I aristotelovac i stoik su prinuđeni vidjeti da se sva ljepota i čudesnost svijeta ne mogu ugurati u sređeni raspored savršenog, zdravog života“. (Nussbaum, 2019b: 516)

4.1. Okviri za razumijevanje

„Ona je dijete svojih roditelja: njihova ljubav ili briga ili njihov izostanak su je odredili. Ona je dijete materijalnih okolnosti, obilja ili bijede; zdrava je ili bolesna, gladna ili sita: i to je opet određuje – ne samo njezino zdravlje, nego njezine nade, očekivanja i strahove, njezine sposobnosti za razmišljanje. Dijete je svojega grada i njegovih institucija: a te institucije oblikuju njezine sposobnosti za stid i samopoštovanje, za škrtost ili velikodušnost, za pohlepu ili umjerenost. Ovo oblikovanje zadire duboko u dušu, dubinski određujući ono što može postati, čak i uz pomoć filozofije.“ (Nussbaum, 2019b: 126)

Nitko od nas nije rođen na osami i ne živi u osami, na pustom otoku, bez ikakvog socijalnog kontakta. Odrastamo u obiteljskoj zajednici, odrastamo u društveno-političkoj zajednici. Upućeni smo na drugoga. Te zajednice nas uče jezik, uče nas obrascima ponašanja, utječu na našu osobnost, smjer kretanja, utječu i oblikuju na naše emocije i emocionalne reakcije. One su okviri našeg razumijevanja. Nussbaum iz osobnog primjera, navodi kako bi majka od nje očekivala dugotrajno žalovanje za njom, a otac bi očekivao da častan čovjek unatoč nesreći hodi dalje kroz život. Sva ta učenja i očekivanja nas oblikuju. Posebice i kultura. Zanimljiv primjer je, onaj koji navodi u knjizi, što Ifalučka majka vjeruje da će se razboljeti ako ne bude zdvajala i prepuštala se tužnim mislima, a kućna pomoćnica Uni Wikan vjeruje da će biti bolesna ako se prepusti tužnim mislima, poslije smrtnog slučaja u obitelji. (Nussbaum, 2019b) Biolozi i psihoanalitičari su uočili univerzalne izraze lica primjerice kod emocije gađenja, dok istovremeno neki antropolozi tvrde da je sve emocionalno društveno konstruirano. Nussbaum u temelj svih ljudskih iskustava i sposobnosti, u djelu *Creating capabilities*, koje bi politička zajednica morala omogućiti pojedincu, stavlja praktičnu racionalnost (svako ljudsko biće traži razloge i svrhe svojeg djelovanja) i socijalnu povezanost (čovjek je u svojoj osnovi biće odnosa). (Radić, 2013: 652) Osim društvenih struktura i ljudski fenomeni po sebi, kao znanosti, religija, filozofija, utječu na emocionalni život. Sažeto, Nussbaum za razliku od životinja, u ljudskim društvima pronalazi prakse normativnog ocjenjivanja, ali i definiranja samih emocija. Razlikuje fizičke uvjete, metafizička, religijska i kozmološka uvjerenja pojedinog društva, i treće, običaje društva. Sve troje uvjetuje i definira emocije unutar svog kruga poput emocije žalosti u maloprije navedenom primjeru. Koje su to istaknute emocije koje nosimo u sebi od djetinjstva i kojima oblikujemo svijet?

Nussbaum tvrdi da se emocije iz dojenačkog i dječjeg doba „vuku“ svjesno/nesvjesno sa sobom cijeli život. Dijete je bespomoćno i ugroženo te treba naučiti granicu između sebe i vanjskog svijeta, te što je uzrok čemu. Dok osjeća zahvalnost i ljubav prema svojim skrbnicima i odgajateljima u prvim koracima življenja, te divljenja prema nepoznatim događajima oko sebe, istovremeno dok razvija ljubav, razvija i ljutnju onog trenutka kada ne dobije ono što želi. Nussbaum u interakcijama prema dojenčadi vidi i povećanje/smanjenje primitivnog stida: „Ono što sam nazvala „primitivni stid“- zahtjev za savršenošću i posljedična nesposobnost da se tolerira svaki nedostatak kontrole ili nesavršenost- posebna je vrsta stida, tijesno povezana s narcizmom, odnosno infantilnom svemoći.“ (Nussbaum, 2019a: 218) Uz te emocije, razvija se i emocija gađenja. Gađenje se dovodi u vezu s neugodnim objektima shvaćenima kao onečišćivačima i jakom tjelesnom reakcijom. Emocija gađenja postavlja granice. Za odbojnost

i opasnost. Gađenju nas uče roditelji, ali uči nas i društvo. Gađenje se tiče granica tijela. Rozinovi eksperimenti pokazuju da nešto gadljivo reprezentira nešto strano te i ako je neki proizvod unutar našeg tijela, kada izađe onda je gadljiv. Ljudi neće popiti iz čaše u koju su sami pljunuli, ljudi neće pojesti kolačić u obliku izmeta. Nussbaum tu pronalazi zakon zaraze i zakon sličnosti odnosno objekt se identificira na pogrešnoj razini općenitosti. Fizičko onečišćenje se preslikava na psihološko onečišćenje. Čini nas manje vrijednima, nedostojnima. Zbog tog je gađenje jedna od najjačih emocija kojima se može manipulirati u političkoj sferi društva. Primjerice, Židovi su prikazani kao „nečisti, štetočine, kukci“, ali i žene dosta dugo vremena. Te emocije dakle predstavljaju granicu između mene i vanjskog svijeta, uče nas opasnosti, ali i pomažu pri stvaranju integriteta i onoga „ja“. Za nesvjesne emocije u odrasloj dobi i neobjašnjive stavove Nussbaum pronalazi uzrok u dubokim emocijama iz djetinjstva. Tim se ponovno naglašava nekontroliranost emocionalnog života, ali i to da se emocije mogu razvijati i rasti isto kao što se mogu mijenjati. Taj aspekt je bitan i za moralni razvoj osobe, primjerice u uklanjanju predrasuda prema određenoj skupini ljudi.

Vidno iz emocije gađenja se može zaključiti kako se emocijama vrlo lako može manipulirati u javnoj sferi života te je i stoga bitno više se uhvatiti u koštac s emocijama. One su bitne i politički i etički. Zašto su još uvijek uočljive rodne razlike u odgoju (primjerice držanje tuge za sebe kod dječaka kao tabu tema da muškarci ne smiju plakati), zašto neka društva propisuju prikladne objekte emocija (primjerice u angloameričkom zakoniku razuman čovjek može postati nasilno ljut u slučaju bračnog preljuba)? Zašto variraju emocionalne taksonomije od društva do društva? (Nussbaum, 2019a) Tko nam to zapravo propisuje? Ovdje se tim pitanjima neće baviti, već i napomenuti da čovjek iako je društveno biće je toliko i zasebno i samo: „What are men compared to rock and mountains⁷?“, u tišini, u prirodi, u kontemplaciji te bez obzira na društveno-politički utjecaj, ima svoju individualnost i jedinstvenost.

⁷ usp. *Jane Austen, Pride and Prejudice, chap.27.*

4.2. Samilost

„Držati ljude skupa papirom i pečatom ili prisilom nema vrijednosti/Ljude drži skupa samo ono što sve spaja živućim načelom, kao što tijelo drži udove...“
(Walt Whitman, *Kraj obale modrog Ontarija*)

„(...) izbjegavanjem emocija izbjegava se dio istine.“ (Nussbaum, 2019a: 123)

Samilost, sažaljenje, empatija, *pitia*, terminološki sinonimi ili ne, predstavljaju emociju oko koje su filozofi lomili koplja je li pokazatelj snage ili slabosti pojedinca te pomaže li ili odmaže u životu. Nussbaum najprije čini terminološku razliku zato što se u govoru često poistovjećuju, a nose različite konotacije. Tvrdi da je riječ sažaljenje u sadašnjem vremenu dobila konotaciju „superiornog i pokroviteljskog“ odnosa prema onome koji pati. Riječ samilost sugerira veću patnju i intenzivnija je. Empatija i samilost se razlikuju u tom što možemo osjećati empatiju i u veselim, pozitivnim iskustvima, dok je samilost emocija koju se vezuje uz bol, uznemirenost i strah. Njezin objekt jest ili se pretpostavlja da jest u lošoj situaciji. Također, primjećuje da se empatija upotrebljava u značenju „imaginacijske rekonstrukcije iskustva druge osobe bez ikakvog vrednovanja tog iskustva“. Milosrđu i samilosti zajedničko im je što ukazuju na prepreku pri ostvarenju sreće, ali prepreke koje se tiču društvenih, prirodnih, obiteljskih obilježja života onoga tko je napravio „prijestup“. Razlikuju se u tome što milosrđe ne kaže da je „prijestupnicu“ snašla nevolja bez njezine pogriješke, a samilost kaže: da, prijestup je počinjen, ali nisi samo ti kriva što je došlo do toga. Milosrđe je blagost „pri izboru kazne“. Strah, sažaljenje i bol se uvijek nekako vezuju jedno uz drugo. Kako, dakle definira samilost?

Aristotel je samilost definirao kao „patnju zbog (*epi*) zla koje se pojavljuje, destruktivno i bolno, a događa se nekome tko ne zaslužuje da mu se to dogodi - vrsta zla koje se može očekivati da ga i sami doživimo ili da ga doživi neki član naše obitelji“ (*OPU*, 1385b13-15). Nussbaum malo revidira tu definiciju s tri kognitivna elementa samilosti: prosudbu o veličini, prosudbu o nezasluženosti i eudajmonističku prosudbu. Prve dvije ukazuju na to da se nekome dogodilo zlo i da osoba nije skrivila patnju, ali po ovoj trećoj se razlikuje od Aristotela jer eudajmonistička prosudba znači da je taj objekt kojemu se dogodilo zlo važan element nečijih ciljeva ili planova, svrha čije dobro treba promicati. Strah možemo osjetiti kao strah da se i nama to isto zlo može dogoditi i zbog tog samilost i strah često idu ruku uz ruku iako to nije nužan element samilosti. U obje emocije spoznajemo našu ljudsku krhkost i ranjivost. Shvaćamo da nam sav razum i racionalnost svijeta ne mogu pomoći ako se, kao što to Hrizip

slikovito kaže, raspadamo kao osoba. Baš zato što se u samilosti dovodi u odnos subjekt i objekt kojemu se događa neka nesreća zlo, a ne utječe direktno na subjekta, čini samilost kao emociju najočitijom mostom racionalnosti i emocionalnosti zato što ukazuje na pomaganje emocija u ranjivosti ljudskog života. (Radova Burja, 2014) Kao što je rečeno, samilost je emocija oko koje se filozofi ne mogu složiti bi li ona trebala biti temelj etičkog života ili je u potpunosti treba ignorirati jer je iracionalna kao emocija i krivo rasuđuje (uočavamo ponovno opreku inteligencija-emocija). Pitanje glasi, je li samilost temeljna društvena emocija?

Želeći dokazati da jest, Nussbaum najprije pokazuje dvije vizije „političke zajednice i njihova dobrog građanina i suca“. U prvoj viziji čovjek teži vrlini, vrijedan je, ranjiv i nesiguran. Zajednica mora udovoljiti temeljne potrebe čovjeka i ljude spaja ta zajednička svijest o slabosti i neizvjesnosti. Dobrohotnost se pokušava postići milosrđem, a slobodu izbora treba izgraditi kao svjetovni ustroj u kojem se može djelovati u potpunosti ljudski. U drugoj viziji je središte dostojanstvo odnosno razum kao najviša vrijednost. Zajednica ljudi je zajednica slobodnih odgovornih bića koje zajedno drži strahopoštovanje prema vrijednosti njihovih umova. Milosrđe se tu ne bi trebalo javljati, a sloboda je nešto neotuđivano i dano. (Sokčević, 2013: 686-687) U prvoj viziji vidimo Aristotelovu koncepciju, a u drugoj stoičku. Kao što su mislili da se strasti trebaju ukloniti, tako se i emocija samilosti treba iskorijeniti filozofijom. Naše dostojanstvo se sastoji upravo u tom što na nas nikakve nevolje koje dolaze izvana i ukazuju na našu bespomoćnost, ne bi trebale utjecati. Ta antisamilosna stoička koncepcija, koliko god u srži ima tu ljudsku dostojanstvenost i vrijednost, istovremeno nema veze sa stvarnošću. Moramo priznati da ne možemo imati kontrolu nad svakim aspektom naših života i da nas to čini ranjivima i bespomoćnima. I koliko god je ideja jednakosti pohvalna, činjenica je da u konkretnom životu u mnogočemu utječu razlike u klasi, spolu, moći, bogatstvu na oblikovanje istog. Zato bi, kao što Marko Aurelije predlaže stav prema patniku, roditeljski, i naše društvo trebalo biti poput roditelja.

„Naše je društvo puno odbijanja da zamislimo jedni druge s uživljavanjem i sućuti, i zato smo krivi svi.“ (Nussbaum, 2005: 13) Društvo bi trebalo biti ono koje opskrbljuje pojedinca barem osnovnim dobrima poput političke slobode, jer nedostatak tih dobara najčešće budi samilost. Dok emocija gađenja, radi jasnu granicu između ja i drugih, emocija samilosti nas upućuje na drugog, navodi nas na promišljanja o općenitim ljudskim dobrima, činjenicama, stvara brigu. Osim brige, tu su i odgovornost i krivnja. I patnik može biti kriv za svoju nevolju, ali mi odgovornost i krivnju tražimo u vanjskim okolnostima. Kada jedni drugima na ulici prepričavamo nečiju patnju kažemo „znaš li što mu/joj se dogodilo“ kao da je krivac nešto treće.

Nussbaumovski rečeno osjećajući samilost „usvajamo određene prijeporne evaluacijske prosudbe u vezi s ulogom koju „izvanjska dobra“ igraju u čovjekovoj sreći“. (Nussbaum, 2019a: 385)

Što Nussbaum propisuje kao lijek društvu za više samilosti u tkivo zajednice? Najprije, ona u *Creating capabilities* navodi emocije, osjetila, imaginaciju i mišljenje kao sposobnosti i dobra koja trebaju biti omogućena svakom čovjeku. Mi moramo moći emocionalno se razvijati neometano strahom i tjeskobom, uspostavljati privržene veze sa stvarima i ljudima van nas samih. (Ibid) Možda ovo zvuči kao bezazlen zahtjev, ali razmislimo o manipulaciji emocija u nekim ustrojstvima država, čak i u umjetnosti primjerice u poetici socrealizma kada pojedine autorice bivaju odbijene jer su im djela „preosjećajna“, a čitateljska publika tada „ne treba biti osjećajna“, već poslušna. Kao četvrta osnovna ljudska mogućnost osjetila, imaginacija i mišljenje, zahtijevaju moći upotrebljavati osjetila, zaključivati, misliti, zamišljati, dobiti odgovarajuće obrazovanje koje će to njegovati i razvijati. Jamstvo upotrebe vlastitog uma i slobode političkog, umjetničkog, vjerskog izražavanja. Jedan od primjera koje navodi je i primjer Mitchell Levitza, mladića s Downovim sindromom. Nazivali su ga „retardiranim, mongoloidnim“, a sada imenom. „Sve je u tome koliko imate ljubavi i samilosti. U pitanju vrijednosti to je ono što se broji“. To je izjavio u priči o sebi, dakle svjesno da ta samilost nije došla sama od sebe. Nju oblikuje politika, nju oblikuje društvo. Društveno-političko-pravne strukture imperativno moraju, motivirati društvo tako što ukazuju svojim članovima spoznaju o vrijednosti osnovnih dobara, djelovanju, prijestupu, ukazivanjem na široko poimanje kruga ljudi koji bi trebali biti predmet akterove brige, trebaju stvoriti osjećaj povezanosti, osjećaj povezanosti moralnosti. Pokušati samilosti dati pozitivnu konotaciju ispravne procjene i „usmjeriti našu brigu prema svima koji dijele zajedničku ljudsku osnovu“. (Ibid: 422) Naravno, ne postoji, i ne bi trebalo biti propisano i zadano koliki stupanj i intenzitet brige moramo dati drugim članovima zajednice, određenim skupinama, ali ipak zajednica mora bar omogućiti provedivost samilosti, ali kao preduvjet, njezino osjećanje i prepoznavanje.

Umjetnost, točnije, tragedije su imale funkciju oponašanja ljudskih iskustava, događaja, onoga što se može dogoditi svakome gledatelju. Dok su Platon i Sokrat smatrali da zlo ne može zadesiti dobrog i vrlog čovjeka, Aristotel bi obrazovao svoje građane putem tragičke samilosti i katarzom u tragedijama. Dok je Platon smatrao da patnike u tragedijama trebaju igrati beskičmenjaci, slabi karakteri i maloumnici, oni kojima će se moći publika rugati, Aristotel im je davao dostojanstvo, čvrst karakter, ali s ukazivanjem na to da i takve osobe mogu biti žrtve i patiti. „Tragična drama nam pokazuje da nesreće utječu na samu bit ljudskog djelovanja: ne

izazivaju samo površnu nelagodu tragičnog lika, nego štete njegovom kretanju, planiranju, građanskom statusu, u konačnici i samom njegovom „ja“.“ (Ibid: 433) No, iako nam nesreće štete u svakom aspektu naših života, pogađaju naše srce, bit, ljudskost, tragedije nas uče da iz njih isto opstajemo, ostajemo živi i ranjeni, ali živi. Ta misao je pomalo romantičarski izrečena i u Descartesovu objašnjenju zašto se ljudi ne onesvješćuju od žalosti: „Čini se da velika žalost, koja iznenada nastupi, mora toliko da stegne otvore na srcu, da u njima ugasi vatru. Ali ipak do toga ne dolazi, a i ako se dogodi, to je neobično rijetko. Vjerujem da je razlog taj, što čak i kada su otvori srca gotovo zatvoreni, ostaje u njemu neka, makar neznatna količina krvi, koja je dovoljna da sačuva toplotu.“ (Descartes, 1969: 72)

4.3. Etički najopasnija od svih emocija

„This is going to seem hopelessly arrogant and chauvinistic, and someone will surely say, „No, no, it was the human heart itself; it was the human heart itself; it was love itself. We don't need a professor of philosophy to tell us this.“ In one sense, the reply is just. But sometimes, I think, the human heart needs reflection as an ally. Sometimes we need explicit philosophy to return us to the truths of the heart and to permit us to trust that multiplicity, that bewildering indefiniteness. To direct us *to* the „appearances“, rather than to somewhere „out there“ or *beneath* or *behind* them.“⁸ (Nussbaum, 1992: 283)

„Prije svih bogova izumila je Ljubav,“ dok Hesiod veli:

„I od svega najprije Kaos postade,

a zatim pak zemlja širokogruda...

Pa Eros, što se odlikuje među svima besmrtnicima“ (ME, I.4., 984b25)

⁸ Ovo će se činiti beznadno arogantno i šovinistički, a netko će sigurno reći: „Ne, ne, to je bilo samo ljudsko srce; to je bilo samo ljudsko srce; bila je to sama ljubav. Ne treba nam profesor filozofije da nam to kaže.“ U jednu ruku, odgovor je opravdan. Ali ponekad, smatram, ljudsko srce treba refleksiju kao saveznika. Ponekad nam je potrebna eksplicitno filozofija da nas vrati istinama srca i da nam dopusti vjerovati toj mnogostrukosti, toj zbunjujućoj neodređenosti. Usmjeriti nas na same „pojave“, nego negdje „vani“ ili „ispod ili iza“ njih., prev. Leona Mišić

Emocija koju vrlo lako možemo povezati s drugim emocijama: mržnjom, strahom, srećom, uznemirenosti, tugom, samilosti, srdžbom, nadom. Emocija koja vrlo lako može prijeći u te emocije. Emocija koja stoji uz najviše ideje. Emocija koja po sebi podrazumijeva lijepo i dobro. Emocija shvaćena kao pokretačka sila svijeta u Empedokla, a uvjet spoznaje kod svetog Augustina. Emocija koja upućuje na drugo, ali i na vlastitost, stvara odnos s vanjskim svijetom i prirodom, s drugim bićima, ali u konačnici i sa sebstvom. „Ljubav, općenito ona težnja za nekim drugim koja u svome duhovnom (produhovljenom) obliku, za razliku od nagonsko-osjetilne žudnje, ne cilja na prisvajanje i pripajanje, nego želeći dobro drugomu-u sjedinjenju s njim-dopušta mu „biti“.“ (Halder, 2000: 204).

Ljubav, *eros*, *agape*, *philia*, emocija, motivacija, nagon, strast, poriv, misao, odnos, sila, načelo, spoznaja, uvid, (i)racionalnost, stanje, koncept. Kao da je u svačijoj filozofiji poimana drugačije, definirana drugačije, a opet čitajući o njoj shvaćamo da se radi o ljubavi istovremeno ne shvaćajući ništa. Dakle, kako su kroz povijest filozofi poimali ljubav i može li je se uopće pojmiti? Zašto se ta emocija uvijek najviše ističe i odudara od ostalih?

Platon se dotakao teme ljubavi u svojim djelima *Simpozij ili Gozba*, *Lisid* i *Fedar*. Analizira je kao prijateljsku ljubav, erotsku ljubav i božansku ljubav, znači pruža više definicija. Budući da se ovaj rad neće baviti prijateljskom ljubavi, *philiom*, *Lisid* će trenutačno biti zanemaren. U *Fedru* je ljubav predstavljena kao neka požuda koja može donijeti ili korist ili štetu, ali najčešće dovodi do pomračenosti uma i robovanja nekoj nasladi. U *Simpoziju* Sokrat razgovara sa svojim učenicima o ljubavi gdje svatko od njih prepričava svoje viđenje ili iskustvo ljubavi pa zajednički raspravljaju o onom rečenom. Ovdje se krije jedna od najpoznatijih pripovijesti o „traženju svoje polovice“ Aristofana: „Od tako davnoga vremena, dakle, usađena je u ljude ljubav jednoga prema drugome: ona ih sastavlja u prvobitnu prirodu i traži da od svoga napravi jedno i tako da iscijeli prirodu ljudsku.“ (*Gozba*, XVI., 191d). Svatko je od nas „prepolovljeno znamenje“, a ljubav je u biti žudnja za cjelinom. Vrhunac rasprave o ljubavi je razgovor Sokrata i Diotime gdje se ljubav definira kao težnja za objektom koji je dobar i lijep. Ljubav teži i na besmrtnosti, a ona je sama po sebi nešto „jednovrsno i vječno“, teži za nadživljavanjem nas samih, ali noseći dio našeg identiteta. Bio plod te ljubavi biće ili neko djelo, cilj ljubavi je da nas i same nadživi. Za kraj, Sokrat ipak upozorava Alkibijada na pomućenost uma pod utjecajem ljubavi: „(...) vid našega razuma počinje tek onda oštro gledati kad nas vid očiju krene izdavati.“ (*Gozba*, XXXIV., 219) Kako se i danas kaže: ljubav je slijepa. Zapravo, kaže, da su samo ljubljani i oni koji ljube spremni umrijeti jedan za drugoga, i to naglašava „ne samo ljudi, nego i žene“. (*Gozba*, VII.,179b).

Aristotel smatra da ljubav nije samo emocija. Ona je i odnos i neki složeniji životni oblik. Neki uvjeti nekih vrsta ljubavi nadilaze područje emocionalnoga „a to su, kad je riječ o normativnoj etici, ujedno i neke od najvažnijih vrsta ljubavi“ (Nussbaum, 2019a: 498). Osim ljubavi kod ljudi, kod Aristotela ljubav prelazi i na više, božanske sfere jer bi svijet trebao ljubiti *nous* kao ono savršeno. „Aristotle says this succinctly: the character and value commitments (as opposed to superficial pleases or advantageousness) are what each person is *kath'hauto*, in virtue of himself or herself. To love a person himself or herself, and not the accidental features of a person, is to love that.“⁹ (Nussbaum, 1992: 324)

Stoici su htjeli za filozofa, mudraca sačuvati emociju *erosa* da je se pročisti od pretjeranosti, prevelike privrženosti za vanjsko, *eros* bi trebao biti usmjeren na um i znanje. Problem ljubavi, posebice erotske ljubavi kod njih je, kao i kod svake druge emocije, to što se „ja“ previše otvara objektu i vanjskome svijetu. Riskiramo utjecaj na sebe i to da nismo samodostatni, u ljubavi se osjeti potreba za drugim. I kad se ljubi, ljubi se primjereno. „Prilagodi se stvarima koje ti je odredila sudbina. Ljude s kojima te povezala ljubi iz dubine srca.“ (Aurelije, 2001: 78)

Kršćanstvom ljubav dolazi u središte mišljenja. „Ljubav nikad ne prestaje“.¹⁰ Pod utjecajem neoplatonista, u skolastici dolazi do reinterpretacije ljubavi. Potrebno je riješiti se „njezine pristranosti ili neravnomjernog fokusa, njezinih pretjeranih potreba i ovisnosti te njezine povezanosti s ljutnjom i osvetom“, a „zadržati energiju i ljepotu erotske ljubavi“. (Nussbaum, 2019: 553) Sveti Augustin je poimao ljubav kao uvjet spoznavanja i razlikovao je zemaljsku ljubav od kršćanske. Osoba može postići kontemplativni uspon ljubavi od zemaljske do samodostatne ljubavi bez potrebe. Isus Krist je primjer da nije pogrešno imati objekte emocija na ovome svijetu, ali objekt čežnje je drugi svijet. Dakle kršćanska i ljudska ljubav, ljubav prema svjetovnom i ljubav prema Bogu je kako kaže Nussbaum, dio iste priče. Istu ljubav preusmjeravamo prema novom objektu, a voleći Boga, Augustin voli cijeli svijet koji je Bog stvorio. (Ibid)

Descartes ljubav povezuje s osjećajem ugone i tvrdi da nam je ona korisna jer nam pribavlja istinska dobra i predstavlja nam ih kao nama pripadajuća dobra. Ne može biti nikada prevelika jer stvara radost u čovjeku. Ljubav nas čini savršenijima. I najljepša misao koja ukazuje na ljubav kao odnos i otkrivanje onog „ja“, ali i drugog: „(...) ljubav koju osjećamo naročito prema

⁹ Aristotel ovo kaže jezgrovito: karakter i vrijednosne obveze (u suprotnosti s površnom ugodnošću ili prednošću) su ono što svaka osoba jest *kath'hauto*, u vrlini same ili samog sebe. Voljeti samu osobu, a ne neke popratne osobine osobe, znači voljeti to., prev. Leona Mišić

¹⁰ usp. 1. Korinćanima 13,8. Biblija

sebi, ne otkriva nikakvu razliku između njih i nas, a to, po meni, nikada ne može biti loše“.
(Descartes, 1969: 81)

Spinoza smatra da emocije nisu samo nagoni ili instinkti, već uključuju i procjenu situacije s obzirom koliko je relevantna na dobrobit osobe jer sve stvari kao i čovjek „teže očuvanju svog bivanja“. Strah osjećamo kada procijenimo da nam je ugrožena dobrobit. Osim procjene, tu je i svijest o prijelazu u stanju osobe od manje do veće dobrobiti, i obratno. Spinoza tvrdi da je čovjeku najkorisniji drugi čovjek, ali kada osvijestimo to da ovisimo o drugim ljudima, vanjskim stvarima, u biti (slično stoicima) spoznajemo da smo potrebiti i pasivni. On to naziva stanjem ropstva. Ljubav se temelji na tom stanju i svijesti o slabosti na vanjske objekte. „(...) duševne jadi i nesreće najčešće vuku podrijetlo iz prevelike ljubavi spram stvari koja je podvrgnuta mnogim promjenama i čiji gospodari nikad ne možemo biti. Jer nitko ne brine i ne zdvaja nego samo oko stvari koju ljubi, a nepravde, sumnje, neprijateljstva, itd. izvire samo iz ljubavi spram stvari kojima nitko zapravo ne može zagospodariti.“ (Spinoza, V. Poučak 20: Primjedba). Dakle, najveći je problem u zasebnosti objekta, ako su bića, što imaju vlastite živote i bez našeg postojanja i ovisnosti. A što se tiče emocije kao emocije, ona postaje više u našoj vlasti što je bolje poznajemo, što jasnije imamo njezinu predstavu. Spinoza se dotakao i vječitih opreka ljubavi i mržnje. Smatra da ako istodobno doživimo prema nekom objektu i ljubav i mržnju, ako poslije doživimo mržnju, doživjet ćemo i ljubav te obratno, a onaj tko pokušava mržnju nadvladati ljubavlju „taj se bori posve vedar i sa samopouzdanjem“ (i pod vodstvom je uma). (Spinoza, IV. Prijedlog 46: Primjedba)

Immanuel Kant razlikuje patološku i praktičku ljubav. Patološka ljubav je ona koja nije upravljana voljom i za nju kaže da je veoma lijepo kada se neka dobrohotnost ili pravednost radi iz ljubavi, ali da to nije njegova moralna maksima. „Radnje drugih koje su se desile s velikom požrtvovnošću, i to samo zbog dužnosti, zacijelo se mogu cijeliti pod imenom plemenitih i uzvišenih djela, ali ipak samo utoliko ukoliko ima tragova koji daju naslutiti da su se dogodila samo posve iz štovanja dužnosti, a ne iz previranja srca.“ (Kant, 1990: 127) Praktička ljubav znači u ljubavi prema bližnjem izvršavati svaku dužnost prema njemu, a ljubljenje Boga znači izvršavati njegove zapovijedi. Zato je praktička ljubav dio moralnosti, a patološka (iliti romantična) je pozitivna u smislu da bar služi reproduktivnoj svrsi.

Gore navedeni filozofi su utjecali na Nussbaumino poimanje ljubavi te se i sama osvrtała na njih tijekom svoje razrade teorije emocija, posebice ljubavi. Nussbaum je svjesna toga da je filozof pred teškim zadatkom i u neugodnoj poziciji kada piše o romantičnoj i seksualnoj ljubavi; koje motrište uzeti kao polazište: promatrati je kao društveni, politički fenomen ili je

proučavati iznutra ili izvan iskustva zato što se unutrašnje ljubavno iskustvo pojavljuje raznovrsno, na različitim stupnjevima i načinima. „Knowledge of the heart must come from the heart-from and in its pains and longings, its emotional responses.“¹¹ (Nussbaum, 1992: 262) U tom pokušaju „operiranja“ ljudskog srca, Nussbaum preuzima iz filozofije Adama Smitha ključne elemente romantične ljubavi:

1. Uzajamni osjećaji seksualne privlačnosti i uzbuđenja.
2. Uvjerenja (obostrana) o velikoj važnosti objekta, uvjerenja koja nadilaze bilo kakvo razumno opravdanje koje bi ljubavnik mogao predočiti drugima - iako mogu sadržavati artikulirane elemente poštovanja.
3. Složeni intimni način života koji uključuje razmjenu nježne komunikacije, verbalne i erotične, način života u kojem su ljubavnici u potpunosti obavijeni jedno drugim, posvećujući većinu vremena jedno drugom, u privatnosti, bez ikakve želje ili poziva za nekim drugim društvom, pronalazeći jedno u drugom „savršenu sigurnost.“ (Ibid: 343)

Ljubav je intenzivna reakcija na predodžbe o konkretnoj i posebnoj vrijednosti tijela i uma druge osobe. Ljubav je neobjašnjiva. Ljubav je isključiva. (Nussbaum, 2019a) Romantična ljubav je odnos. Zahtijeva reciprocitet. Podrazumijeva „interakcije“, „transakcije“, „kompleksnost“. Nussbaum tu dodaje i dva „problema ljubavi“: ambivalentnost i bolnu ovisnost. Ljubav u srži sadrži taj jedan dio nedokučivosti, misterija, neobjašnjivosti. Mi ne možemo voljno odabrati koga ćemo zavoljeti, to se jednostavno dogodi, kao da smo pasivni u tom trenutku, nemoćni. „Volimo one koje volimo, koje god loše osobine oni imali ili izražavali.“ (Ibid: 66) Ne zna se zašto je baš ta osoba zaljubljena u tu osobu i zašto se to baš dogodilo kada se dogodilo, na koji način se dogodilo. Samo ta određena osoba vidi svoj ljubljeni objekt sa svoje točke gledišta i ne postoji druga osoba koja na taj način je može ikada više tako gledati. Može imati istu emociju, ali ne takvu u tom trenutku i na taj način i gledište niti sve okolnosti i uzajamnosti koje se tada događaju, osjećaju i misle. Ljubav je pripisivanje velike vrijednosti i značaja objektu van nas koji mora ostati samostalan objekt. Strah se vezuje uz ljubav upravo iz razloga da se mi s tim objektom ne možemo u potpunosti sljubiti i koliko god mi željeli posjedovati taj objekt, ono nije u našoj kontroli. „Ljubav je po sebi opasna rupa u sebstvu, a gotovo je nemoguće kad život ne bi tu rupu koristio za bolne i ranjavajuće udarce.“ (Nussbaum, 2019b: 478) Sukladno Aristofanovom mitu o „našoj drugoj polovici“, ljubav kao

¹¹ *Znanje o srcu mora doći iz srca - iz i u njegovim patnjama i čežnjama, njegovih emocionalnih odgovora.*, prev. Leona Mišić

da nam budi svijest o tome da nismo potpuni i tražimo tu cjelinu s drugom osobom, pokušavamo zacijeliti osobne rane ljubavlju neke osobe. Tražimo sličnosti, koliko nekoga možemo pustiti u naš mali svijet i dijelimo li iste vrijednosti, vrednujemo li jedno drugo jednako. Recipročnost u ljubavi Levinas prekrasno sažima u misli: „Ako voljeti znači voljeti ljubav koju mi pruža voljena, tada voljeti također znači i voljeti sebe u ljubavi i tako se vraćati sebi.“ (Ahmed, 2020: 185 prema Levinas, 1979: 266). Jer u biti i volimo što nas netko drugi voli. Ljubav je i sebična jer voljeni objekt želimo zadržati samo za sebe i svoju sreću. Ljubav je dakle i vjerovanje, uvjerenje, nada, bol, čežnja, patnja, strepnja, stanje, odnos, usko povezana sa željom, djelovanjem. Usmjerava naše djelovanje na cilj, bio taj cilj voljeni objekt, neki zajednički cilj objekta i subjekta, ili je cilj ljubav sama po sebi. Kroji planove, a kada se ti planovi uruše, pukotina u sebstvu se povećava. Od svih emocija, ljubav je najkompleksnija. Ali, upravo ona i čini razliku nas i životinja, nas i božanskog.

Filozofiji je do sada „smetala“ erotska ljubav upravo zbog te potrebe i ovisnosti o drugom, zbog osvetoljubivosti i srdžbi (bolnih emocija koje se vežu uz ljubav), a ponajviše zbog pristranosti ljubavi. Ona „odvraća pozornost od svijeta opće brige“. Zato su kao ljekari za ljubav pripisivali pronalazak intelektualnog cilja, a ne vanjski objekt koji se ne može posjedovati i tim uzrokovati bol, odnosno strast se može iskorijeniti samo spoznajom i kontemplacijom. Nussbaum stavlja ruku pod ruku ljubav i samilost stavljajući tri uvjeta za sve etičke teorije o ljubavi koje bi one trebale ispuniti:

1. Samilost: stajalište o ljubavi treba predvidjeti prostor za opću društvenu samilost i podupirati je (sastavni elementi samilosti: razumne koncepcije o ozbiljnosti različitih ljudskih nevolja, naša odgovornost za te nevolje, primjereni doseg brige).
2. Recipročnost: „Ljubav nam pruža razumijevanje vrijednosti koje potom preslikavamo na druge sfere.“ (Nussbaum, 2019a: 504)
3. Individualnost koja ima dva aspekta: zasebnost i kvalitativnu različitost.

Nussbaum će u *Inteligenciji emocija* ispitati etičke teorije mislioca od filozofa do skladatelja, točnije staviti na vagu misli: Aurelija Augustina, Dantea, Emily Brontë, Mahlera, Walt Whitmana i Joyce-a, pokušavajući u svakoj teoriji pronaći odgovor na pitanje kakva ljubav i kakva etička teorija ljubavi treba biti, naposljetku, što ljubav jest. Što je to u njoj da je nezaobilazna u filozofiji i umjetnosti, u tonu i tekstu. U *Terapiji žudnje*, budući da inspiraciju crpi od grčkih dramatičara, neka posluži i taj primjer ovdje, možda odgovor na to pitanje pruža Odisej, odabirući smrtno naspram besmrtnog:

„S toga se, boginja gospo, ne srdi na me, jer znadem
I sam veoma dobro, Penelopa mudra od tēbe
Da je neznatnija vidjet i licem i veličinom;
Smrtna je ona, a tî si vjekòvita i vazda mlada.
Ali i tako ja i žúdíim i željkujem svedni
Kući da svojoj dođem, da ugledam povratka dānak.
A bog ako mi koji na iskričavome moru
Razlupa lađu, i tō ću pretrpjeti noseć u grudma
Strpljivo srce, ta mnogo podnesoh ì mnogo muka
Izmućih veće u boju i vodi; pa ì tō nek dođe.“¹²

¹² http://gimnazija-sb.com/portal/wp-content/uploads/2015/02/homer_odiseja.pdf (pristupljeno 17.8.2022.)

5. EMOCIJE I KNJIŽEVNOST: ETIKA ILI ESTETIKA?

„All around us other intellectual disciplines are shaping the private and public life of our culture, telling us how to imagine or think about ourselves. Economic theory forges conceptions of human rationality that govern public policy decisions, decisions about the distribution of food, about social well-being. Moral philosophy attempts to arbitrate disputes concerning medical care, abortion, basic freedoms. Literary theory has been too silent too long in these debates.“¹³ (Martha C. Nussbaum)

Posljednjih desetljeća, posebice usponom filozofije jezika, javlja se i filozofija književnosti te problematike koje sve više brišu granice među znanstvenim područjima potičući interdisciplinarnost. Poslije lingvističkog, etičkog obrata, lingvistika, teorije književnosti i filozofija počinju dijeliti etička pitanja realizma, subjektivizma, pitanja istinitosti, etičkog vrednovanja, pitanje jezika, moralnosti u književnosti, etike i estetike. Tako, primjerice, neki autori su „ukalupljeni“ i u sferu filozofa i teoretičara književnosti i lingvistike, jer humanistika ne zna gdje bi ih smjestila, npr. Jacques Derrida, Noam Chomsky, itd. Nastaju dvije struje u proučavanju moralne dimenzije književnosti: autonomisti i moralisti. Radikalni autonomizam vjeruje da umjetničko djelo ne može biti podložno etičkom sudu (*l'art pour l'art*), umjereni autonomizam prihvaća etičku procjenu umjetničkog djela, ali takvo vrednovanje nema estetsku vrijednost za umjetničko djelo. Umjereni moralizam podržava ideju da se etičko vrednovanje ponekad odražava na njegovu estetsku vrijednost, a radikalni moralizam da se uvijek odražava na estetsku vrijednost djela. (Ćurković Nimac, 2012) Nussbaum zauzima poziciju umjerenog moralizma u ovoj raspravi, smatrajući da bi književnost mogla služiti kao nadopuna filozofije morala, čak i u socijalnoj filozofiji te pravu. Smatra da književnost, iz koje bi se moglo podosta naučiti, je kroz povijest poklekla pred znanostu u hijerarhiji stavljena sa strane kao nešto uzvišeno, ali beskorisno. Književnost bi se prema njezinu mišljenju trebala uključiti u kreiranjima društvene strategije zbog moći imaginacije i zbog njezine univerzalnosti. Želi opovrgnuti najčešće prigovore protiv tog stava: da su književnost i imaginacija subverzivni i

¹³ *Svud oko nas ostale intelektualne discipline, oblikuju privatni i javni život naše kulture, govoreći nam kako da zamišljamo ili razmišljamo o nama samima. Ekonomska teorija kuje koncepcije o ljudskoj racionalnosti koje upravljaju odlukama javne politike, odlukama o raspodjeli hrane, o društvenom blagostanju. Moralna filozofija pokušava suditi u sporovima koji su o medicinskoj skrbi, pobačaju, koji se tiču osnovnih sloboda. Književna teorija je podugo šutjela u tim raspravama.*, (Nussbaum, 1992: 192) prev. Leona Mišić

neznanstveni, da je iracionalna zbog emocija, da je pristrana i bez osjećaja za univerzalnost što je potrebno po primjerice pitanju zakona. Književnost bi nadopunila apstraktne filozofske koncepte svojom „kontekstualnom specifičnošću“. Ova pozicija zastupa kognitivnu i odgojnu ulogu književnosti, ulogu moralnog buđenja, aristotelovski rečeno, aktualizaciju potencijala književnih karaktera. Književnost ovako izlazi iz teorijskih okvira i uključuje se u pitanja javne sfere života.

Unutar filozofske tradicije neki su pisali u dijaloškoj formi (Platon, Ciceron, Seneka), Lukrecije piše pjesme, Sartre angažiranu književnost, ... Nussbaum taj odmak od filozofijskog „strogog i preciznog“ pisanja pojašnjava ne nužnošću takvog akademskog pisanja. Filozofija nije samo za „odabrane“, već se okreće svim ljudima. Zašto se Aristotel bavio retorikom? Baš zato što i literarni stil pisanja, sa svim svojim metaforama, epitetima, fiktivnim iskustvima, detaljima, dopire do više mase ljudi, donosi dublju dimenziju onoga što se želi reći, sami odabir stilistike, forme i sadržaja nosi određenu, ciljanu vrijednost, i etičku i estetsku. „Užitkom čitanja-uzbuđenjem istraživanja, originalnošću predmeta, željom za učenjem i estetskom emocijom-pridobiva se čitatelj“. (Ivić, 2021: 21) Ono što se želi reći je da se filozofija može izreći i na druge načine osim na strogo analitičke i da emocionalnost u tekstu ne dodaje iracionalnost nekoj tezi, čak stvara prisniji odnos autora i čitatelja, kao u Seneke primjerice, dodaje terapijsku dimenziju, odnos učenik-učitelj. Literarni elementi dakle obogaćuju filozofsku argumentaciju, a kako u književnosti nalazimo filozofiju, preciznije, kako književnost može doprinijeti dobrom životu?

Samilost i ljubav su dvije ključne emocije koje Nussbaum izdvaja kao one koje povezuju privatnu i javnu sferu života, uključuju i isključuju pojedinca iz zajednice, povezuju ljude. Ako se pretpostavlja da književnost pridonosi svakodnevnom životu, ona bi trebala uključivati ili izazivati emocije samilosti i ljubavi. Nussbaum pronalazi tri vrste emocija koje se pojavljuju:

1. Emocije prema likovima: a. dijeljenje emocije lika putem poistovjećivanja, b. reagiranje na emocije lika.
2. Emocije prema „implicitnom autoru“, svjetonazoru utjelovljenom u tekstu kao cjelini: a. dijeljenje tog svjetonazora i njegovih emocija putem empatije b. reagiranje na svjetonazor (suosjećajno ili kritičko).
3. Emocije prema vlastitim mogućnostima. (Nussbaum, 2019a: 262)

Književnost pruža raznolikost iskustava ljudi, događaja koja čitatelj fiktivno proživljava, suosjećajući s likovima i stvarajući kritičku prosudbu. To se naziva književnom imaginacijom.

Ona tjera čitatelja na dubinsko razumijevanje nečije tuđe situacije, i racionalno i emocionalno, kao da živimo život u tuđoj koži zamišljamo kako bi mi riješili taj i taj problem da se nađemo u toj situaciji. „Potrebno je kombinirati imaginaciju sa znanjem i stvarnim iskustvom da bismo nadišli ograničenja naših vlastitih uskosti pogleda na svijet i postojanje, te takav način širenja odgovornog i suosjećajnog znanja dijeliti s drugima proširujući našu ljudskost.“ (Radovan Burja, 2014: 80) Primjerice, u školstvu se često upotrebljava slučaj Antigone kao primjer moralnog sukoba i učenik ili student imaginacijom razumije Antigoninu situaciju i postavlja se tu kao moralni subjekt, činitelj, kako bi on postupio. Situacije koje su prikazane u djelima nas tako uče i pripremaju, ako ni to, bar ukazuju na to, što bi nam se moglo dogoditi u životu. „Kada shvatimo obrasce istaknute u djelu, shvaćamo i vlastite mogućnosti.“ (Nussbaum, 2019a: 264) Takve spoznaje mogu izazivati i emociju boli, uz samilost jer nas vraćaju na priču da smo ograničena stvorenja koja nemaju kontrolu nad vlastitim životom. Primjerice, emocija samilosti izriče da je nekoga nama važnoga snašla nezaslužena nesreća. Gledajući ili čitajući o tragičnom junaku/junakinji objekt nije Antigona kao nama važna osoba, nego je intencionalni objekt samilosti patnja kao takva, patnja koja postoji u svakodnevicu. Dok pratimo razvoj Antigonina lika, bojeći se za nju, u biti čitatelj se boji za sebe i za one ljude do kojih mu je stalo. Te emocije koje imamo dok čitamo ili gledamo umjetničko djelo zbilja jesu stvarne emocije. Razlikuju se po intenzitetu i trajanju, ali jesu stvarne. Tako i emocije u umjetničkom djelu mogu imati kognitivni sadržaj emocije iz stvarnog života. I isto kao što smo prema nekim objektima u izvanjskome svijetu ravnodušni, tako i prema djelima ne moramo stvoriti emociju, možemo biti ravnodušni i nezainteresirani što upućuje na to da sva umjetnička djela ne izazivaju emociju, ne izazivaju divljenje i štovanje, nešto u njihovoj formi i sadržaju, dakle strukturi, ne sadrži dovoljno bogatu emocionalnu dimenziju ili jednostavno nije estetski privlačno djelo. Zato ona djela koja imaju snažnu reakciju čitatelja (bilo pozitivno, bilo negativno) umjetnosti, i u ovom slučaju specifično književnosti, daju na značaju i mjestu u znanosti budući da se pokazalo da je upravo književnost ona koja izražava i izaziva emocije općeljudski, bezvremenski, nadživljujući autore, razdoblja, kulturno-političke granice, klasne i sve druge razlike primaoca.

5.1. Proza

„Roman svojim čitateljima govori da trebaju zamijetiti ovo ili ono, da trebaju postupiti na ovaj ili onaj način. Dovodi ih u određena stanja uma i srca, a u druga ne.“
(Nussbaum, 2005: 22)

Budući da zauzima poziciju umjerenog autonomizma, prema mišljenju Nussbaum, moralni učinak romana je povezan s estetskim dojmom romana, ali građa književnog djela nije samo ono „dobro i lijepo“ kao Diotimin objekt ljubavi, već i ono odvratno, bolno, groteskno. Proust tvrdi da je to ono i što nas čini živima i zadržava pozornost čitatelja jer nam ljepota dosadi. Užitak pri čitanju nam može oboje pružiti. Realistički romani su oni u kojima pronalazi dobru građu za utjecaj na emocionalni i etički dio čitatelja. Specifičnost tih romana je komponenta prikazivanja realnih, stvarnih okolnosti uvjeta čovjekova života, bez eufemizama i ružičastih naočala. Čitatelj ima pogled kroz prozor istovremeno i nadređenog i podređenog, i vlasnika i feudalca, siromaštva i imućnosti. Formom i sadržajem, takvi romani su idealni za izazivanje sućutnih emocija i kritičke prosudbe kod čitatelja. Takve sudbine i priče likova nas uče formirati emocije (najčešće samilosti) i prikazuju nam načine života drugačija od naših. Čitatelj se tako može i zapitati o samom sebi i svom životu. Tu književnost korača u druge sfere javnog života, primjerice u pravne institucije. Možemo se osloboditi naučenih ili ograničenih sućutnih emocija i projicirati druge emocije na vlastiti život i živote drugih ljudi te kreirati nova mišljenja, odnosno javne prosudbe. Ovo je važno i za filozofiju politike jer se tako mogu stvoriti ili ukloniti „prikladne emocije“ koje (de) motiviraju djelovanje. Znači li to da su književna djela „umjetne konstrukcije nekih ključnih elemenata u normi javne racionalnosti i vrijedne smjernice prema ispravnoj reakciji“ (Ibid: 110)? Ovo pitanje ostaje otvoreno kao otvoreni krajevi priča u kojima čitatelj ima smjernice, ali sam piše odgovor.

Pojam koji se u estetici proteže, oko koje je čak i Kant isprepleo svoju *Kritiku rasudne snage*, je pojam mašte. Nussbaum tvrdi da je pojam uobrazilje ili mašte nešto što moramo učiti, njegovati i razvijati odmalena. Što se tiče romana, uobrazilju definira kao „sposobnost da se jedna stvar vidi kao druga, da se jedna stvar vidi u drugoj. Stoga bismo je također mogli nazvati metaforičkom imaginacijom“. (Ibid: 62) Zašto? To je onaj akcident književnosti koji nam omogućuje „uživljavanje“ u drugu ulogu na ovom svijetu, osim naše, unutarnje iskustvo kojim možda možemo promijeniti nešto u vanjskom svijetu. Imaginacijom konstruiramo iskustvo emocije. Mašta je dvosmjerna u odnosu pisac-čitatelj; kao što je mora upotrebljavati čitatelj da emocije usmjeri na objekte van mašte u izvanjski svijet, pisac „da bi dobio obujam i čvrstoću,

da bi dobio općenitost i da bi, u mjeri u kojoj to književnost može, dobio zbilju, potrebna mnoga pojedinačna bića za prikaz jednog jedinog osjećaja, kao što je slikaru potrebno da vidi mnogo crkava da bi naslikao samo jednu crkvu.“ (Nussbaum, 2019a: 541 prema Proust, 1972: 945)

5.2. Poezija

Pjesništvo doživljava duboku krizu jer se čini da danas „svatko piše a samo pjesnici čitaju poeziju“ (Ćurković Nimac, 2012: 436) i unutar književnosti biva obezvrijeđenom. Poezija za razliku od proze i drame, posjeduje formom najviši stupanj slobode. Nussbaum u američkom pjesniku Walt Whitmanu zamjećuje svoju misao: da upotreba književne imaginacije (ali i sama književnost) nije u suprotnosti s racionalnom argumentacijom. U javnom diskursu bi trebalo biti mjesta i za javno pjesništvo. Walt Whitman je američki pjesnik koji je pjesništvu dao epitet angažiranosti, u tom dobu, borbi za demokraciju i jednakost muškaraca i žena.

„Ja sam pjesnik Tijela i ja sam pjesnik Duše,
u meni su blaženstva raja i u meni paklenske muke,
prve oplemenjujem i povećavam u sebi, druge prevodim u novi jezik.

Ja sam pjesnik žene isto kao i čovjeka,
i kažem da je veliko biti žena kao i biti muškarac,
i kažem: nema ništa većega od majke ljudi.

Ja pjevam pjesmu širenja gordosti i ponosa,
mi smo se dovoljno savijali i umiljavali,
ja pokazujem da je viličina samo pojava razvoja.

Jesi li ti prestigao druge? Jesi li ti predsjednik?
To je sitnica; drugi će svi stići još dalje od toga i još proslijediti.“
(Walt Whitman, *Pjesma o Samom sebi*, 21.)

Za njega je vizija demokracije, u biti vizija ljubavi u kojoj svako biće ima pripadnu vrijednost i svrhu. Whitman nadržava tabu teme poezije, ali i onodobne teme, pjevajući o tijelu, seksualnosti, političkoj situaciji, religiji, prirodi. Whitmanovo pjesništvo je utjelovljenje uloge

književnosti u javnoj sferi Nussbaumine vizije. Suprotstavlja se konvencionalnom, potiče kritičko mišljenje, pobuđuje jake emocije. Nietzscheovski rečeno, umjetnost je ona koja ima presudnu ulogu u povratku čovjeka k sebi i prirodi, a jedan do tih načina bi bio koji Ćurković Nimac sugerira pjesništvu da „može predstavljati dio moralnog odgoja preko kultiviranja moralne imaginacije, odnosno učenja odnosa prema životima i dilemama drukčijim od naših“. (Ćurković Nimac, 2012: 437)

5.3. Drama

„U suvremenoj, povjesničarevoj povijesti i tragediji koja je tragedija povijesti čovjekove sudbine, taj institucionalno opunomoćeni govornik istine, da se istina čuje, mora postati vidljivi *netko*, i *svoje* ganuće, pretvaranjem sebe u drugog, pretvoriti u *svačije* ganuće.“ (Ivić, 2020: 50)

Antička tragedija je podvrsta drame čija je forma, struktura takva da fabulom i tragičnim likovima od publike pobuđuje emocije samilosti i straha u svrhu pročišćenja. Ako ne pobuđuje, nacrt tragedije je loš. Detaljnije o očekivanjima i strukturi tragedije piše Aristotel u *O pjesničkom umijeću*. Iako tragedija prikazuje istinu i iako je Aristotel pisao o tragediji, on sam nije bio tragičar, već filozof. Taj odabir filozofskog načina pisanja i filozofije, a ne tragedije, ima po sebi neku poruku o vrijednosti. Na pitanje zašto bismo trebali čitati i gledati drame, Aristotel najjednostavnije odgovara kako nikada nećemo dovoljno dugo živjeti za sve to iskustvo. Književnost obogaćuje i revitalizira naše iskustvo te tjera čitatelje na reflektiranje o emocijama u okolnostima kojima možda ne bismo imali pristup. Identificirajući se s likovima, publika stječe veću odgovornost za svoj život proživljavajući fiktivno njihov. Primjerice, gledajući grčke drame, publika se poistovjećivala sa životima Afrikanaca, Trojanca, Perzijanaca, suprugama, majkama, dakle susreli su se s egzistencijama koje nikada ne bi mogle biti njihova svakidašnjica, ali i s mogućim scenarijima u likovima robova, generala, prosjaka, građana. Gledatelj/ čitatelj uočava u izazvanim emocijama i prosudbi ono bitno za njega; netko će se usredotočiti na patnju lika, netko će tražiti uzroke nevolje. Drame postavljaju pitanja kakvu ulogu ima nužnost, kakvu sreća (sudbina), kakvu ljudska slabost u životnim nevoljama. Postavlja se pitanje odgovornosti pojedinca i zajednice (i obiteljske i političke).

Nussbaum konstatira da je cilj u poimanju zajedničke ljudskosti, složivši se sa Sofoklovom mišlju da drama (s naglaskom na tragediju) pomaže u prihvatanju životu drugih, a užitek koji

nam pružaju tragične drame je užitak najkompleksnije vrste: „užitak kontempliranja o našoj smrtnosti i o ranjivosti u odnosu na najgore životne katastrofe“. (Nussbaum, 2019a: 374)

5.4. Uloga književnosti

„Mislimo da smo ljudi samilosti i milosrđa; mislimo da volimo i da si dopuštamo da budemo voljeni. Po svoj prilici to nije tako. Po svoj prilici, kao i toliki drugi, igramo na sigurno. A iz toga ne može proizići nikakva društvena pravda, ni ljubav.“

(Nussbaum, 2019a: 640)

Redefinirajući emocije iz filozofske perspektive, Nussbaum je definiciju emocije ljubavi potražila u umjetnosti od Mahlerove glazbe do Danteove „conosco i segni de l'antica fiamma“, Brontëine „on je više ja nego ja sama“, naposljetku Joyce-a: „Život moramo prihvatiti kakvog ga vidimo pred svojim očima, muškarce i žene kakve srećemo u stvarnome svijetu, ne kako ih vidimo u svijetu mašte“ (Ibid: 709). Od svih teorija emocija i etičkih teorija ljubavi, kao najbližu ljudskom iskustvu ona proziva upravo Joyceovu definiciju ljubavi koja ljubav, tjelesnu ljubav vidi kao „izlaz iz solipsizma i usamljenosti prema stvarnosti drugog života“. Kao što su tragičari i helenistički filozofi riječima htjeli terapijski djelovati na publiku, izliječiti ih od strasti, usmjeriti na ispravne objekte i naučiti ih kako primjereno reagirati, kako oblikovati vlastite živote, Nussbaum upravo u djelu kaotičnosti, koje je strukture poput nekontroliranog života strasti, vidi potencijal za ostvarenje značajke književnosti kao subverzivne.

„Ako odustanemo od uobrazilje, odustat ćemo od samih sebe.“ (Nussbaum, 2005: 19) I mašta i književna imaginacija nailaze na prepreke gdje postoje institucionalna ograničenja, tj. socijalno-političke razlike. U ljubav je utkana etiketa etički najopasnije emocije, kao i moć imaginacije i prosudbe u književnosti. Ironično, fiktivni lik Gaston u animiranom filmu izgovara riječi: „Nije u redu da žena čita. Uskoro će početi dobivati ideje...razmišljati...“ i koliko god je ta rečenica imala funkciju humora u tom slučaju, žalosna istina je kako se u ljudskoj povijesti za vrijeme totalitarnih režima baš iz tog razloga kontrolirala i književnost i bivala ograničena u aspektu forme, sadržaja (tematike). Zato je književna imaginacija bitna za društvenu pravednost uz ljubav jer je ljubav emocija koja je recipročna, „a ne solipsistička“. Nussbaum pravednost temelji na „praktičnom mišljenju u kombinaciji s institucionalnim ograničenjima“. Koja je dakle, uloga književnosti? I tišina izražava neku emociju, ali riječi

motiviraju na djelovanje. Književnost dopire do mase puno jednostavnijim putem nego primjerice djela filozofije. Nadilazi vremensko-kulturalne razlike, čak i dobne, u smislu da se odmalena čovjek susreće s pričama i naracijom. Psihologija, Nussbaum se poziva na Winnicotova istraživanja, naraciju vidi kao nužan element stvaranja djetetovog unutarnjeg svijeta, stvaranja osjećaja samoće, pojačavanje kreativnosti, ali i stvaranja osjećaja brige i ljubavi za druge sposobnosti zamišljanja života drugih ljudi. Od antike do danas se u odgojno-obrazovnim institucijama koristi literatura u svrhu odgoja i razvijanja buduće zrele osobe, ali i poželjnog građanina. Kanoni se često mijenjaju, pitanje je tko ih mijenja i razvijaju li uistinu odabrana djela emocije samilosti, ljubavi, brige i kritičkog mišljenja. Zbilja, „samo s pomoću umjetnosti možemo izaći iz sebe, znati što netko drugi vidi od tog svemira koji nije isti kao naš, čiji bi nam pejzaži ostali isto tako nepoznati kao pejzaži na Mjesecu“. (Nussbaum, 2019a: 544 prema Proust, 1972: 931-2)

ZAKLJUČAK

„Imam srce da bih trpio jače od svih životinja. Imam razum da bih se mogao nadati sutrašnjemu danu koji bi mogao donijeti nešto radosti. A kad radosti ne bude, opet ću se nadati i lažima ispunjavati misli svoje da bi mi san pao na oči. I sanjat ću da sam ŽIV ZAUVIJEK.“ (Ranko Marinković, *Kiklop*)

Ljudi su bića paradoksa, bića koja ne prihvaćaju necjelovitost sebe i nalaze se u oprekama poput emocionalnosti i racionalnosti, pokušavajući zanemariti ili nadići prvo nauštrb drugog, misleći da je to put do boljeg, ili izravnije rečeno, lakšeg života u ovom svijetu. Od nekih filozofa koji žele intelektualizirati strasti do Joycea koji do u detalja opisuje ljudsku surovost. „Čini se da nam tada treba idealizam koji ujedno pokazuje milost i ljubav prema realnom, posvećenost pravednosti koja prihvaća činjenicu da osobe koje volimo imaju običan život, s mesom iz konzerve i noćnom posudom, a istovremeno i velike romantične čežnje i ozbiljnu vjeru u dušu.“ (Nussbaum, 2019a: 739).

U Nussbauminoj teoriji emocija one su oblici intencionalne svjesnosti usmjerene na neki objekt ili su o nekom objektu i to kako subjekt, kako „ja“ vidim taj objekt, vezane su s uvjerenjima i promjenjive su, mogu biti istinite ili krive i (i)racionalne. Inteligentne reakcije na percepciju vrijednosti. Od emocije i inteligencije do inteligencije emocija. One iscrtavaju granice naših života, sužavajući ih i šireći. Uzdižu misli. Nussbaum si je zadala zadatak pokazati od antropologije, sociologije, filozofije, svim znanostima, da se emocije kao takve ne smiju ignorirati. Što zbog svog kognitivnog aspekta, što zbog uloge koju imaju. Poimanje emocija kroz povijest filozofske misli ukazuju na onodobne hijerarhije u formulaciji dobrog života. Najčešće je inteligencija odnosila pobjedu nad emocijama, stoga je cilj bio ili ih u potpunosti zanemariti i iskorijeniti ili ih staviti pod kontrolu. Bijeg od emocija bi značio stvaranje ili apolitične osobe ili samodostatne osobe kojoj fali cijelo jedno ljudsko iskustvo i ljubavi i patnje, bio bi to siromašan život, neprirodan. Na kraju krajeva, je li uopće moguć život bez emocija? Sami Epiktet priznaje da bi bio zastrašujući prizor čovjeka koji živi istinski stoičkim životom. Dok „jedan stražari, drugi izviđa, treći se bori“, ¹⁴okvir jednog života koji živimo možemo probiti maštom i književnom imaginacijom. Književnost izaziva u čitatelju kritičko i kreativno

¹⁴ usp. *Znaš li da je ljudski život kao vojni pohod: jedan mora držati stražu, drugi mora izviđati, a treći se mora boriti. Nije moguće da svi budu na istom mjestu niti bi to bilo dobro.* (Epiktet, 2002: 105)

mišljenje. Izaziva stvaranje emocija brige za druge, kao i učvršćivanje našeg identiteta. U književnosti možemo pronaći znakove borbe protiv društvene nepravde, ali i osvijestiti je. „Emocije nam pokazuju kako povijesti ostaju živima čak i ako ih se ne sjećamo svjesno; kako povijesti kolonijalizma, ropstva i nasilja oblikuju živote i svjetove u sadašnjosti.“ (Ahmed, 2020: 293) Emocije su „meso vremena“. Mašta i književna imaginacija su potrebne čovjeku kao pojedincu, ali i čovjeku kao biću zajednice. U današnjem vremenu kada je lakše komunicirati virtualno, a ne „licem u lice“, otuđenosti gdje se gubi ljudski kontakt, kada se popularizira viktimizacija i neshvaćenost, promovira samoća i lažna različitost u masi istosti, etika se poima kao „beskorisna ispravnost“ (Ćurković Nimac, 2012: 444), književnost i imaginacija „pomažu nam da ne zaobilazimo propitivanje smisla i odgovornosti za postojanje“. (Radovan Burja, 2014: 72). Današnjica zahtijeva humanistiku, današnjica zahtijeva govor o emocijama.

Martha C. Nussbaum suvremenim diskursom ostavlja trag u etici, estetici, pravu, svojom teorijom emocija što zbog samog sadržaja teorije, što zbog formacije misli u njezinim djelima koja uključuju bogatu citatnost raznovrsnih znanstvenih područja, filozofsko-literarnim stilom pisanja. Rasvijetlila je činjenicu da se čovjek postmoderne i antički čovjek suočavaju s istim životnim nevoljama i emocijama jer smo na kraju dana smrtna i konačna stvorenja, htjeli mi to priznati ili ne. Čovjek oduvijek traga za dobrim životom. A „Stvar nije u tome da se raspravlja kakav treba biti dobar čovjek; takvim treba biti.“ (Aurelije, 2001: 133) Jedna od odonda distinkcija, u ovom kontekstu, je što se od antagonizma inteligencije i emocije, preko pojma inteligencije emocija, ljudskost utjelovljuje u inteligenciji ljubavi.

Sažetak

Američka suvremena filozofkinja Martha C. Nussbaum odlučila se obračunati s oprekom nastalom u samim počecima filozofije: emocije i razuma. Postavivši emocije u središte svoje misli, nadilazi klišeje o emocijama dajući im kognitivnu i narativnu dimenziju, pišući o inteligenciji emocija. Svoje stajalište naziva neostoičkim i neoaristotelovskim, neprestance se u svojoj misli vraćajući na Aristotela i helenističke škole. Za Nussbaum emocije su „procjene ili vrijednosni sudovi kojima se stvarima i osobama izvan čovjekove kontrole pridaje velik značaj za čovjekovu sreću“. (Nussbaum, 2019a: 17) Redefinirajući emocije, ključnu ulogu imaju emocije samilosti i ljubavi. Nussbaum razotkriva ljudsku krhkost, ranjivost i kopa po srži ljudskog srca. Ispreplićući teoriju emocija, etiku i estetiku, književnost biva prepoznata kao zrcalo ljudskih emocija podobnijom za analizu od nekih filozofskih radova, dovodeći u pitanje odnos ta četiri područja koja Nussbaum inkorporira u svojim knjigama stvarajući svoj stil pisanja, suočavajući se s temeljnim pitanjima mogućnosti dobrog života.

Ključne riječi: emocija, inteligencija, stoici, Aristotel, ljubav, samilost, književnost

Summary

The American contemporary philosopher Martha C. Nussbaum decided to deal with the opposition that arose in the very beginnings of philosophy: emotion and reason. Placing emotions at the center of hers thought, she goes beyond clichés about emotions by giving them a cognitive and narrative dimension, writing about the intelligence of emotions. Her's point of view is known as neo-Stoic and neo-Aristotelian, constantly returning in her thoughts to Aristotle and the Hellenistic schools. For Nussbaum, emotions are "evaluations or value judgments that attach great importance to things and people beyond human control for human happiness." (Nussbaum, 2019a: 17) Redefining emotions, emotions of compassion and love play a key role. Nussbaum reveals human fragility, vulnerability, and prospects into the core of the human heart. By intertwining the theory of emotions, ethics and aesthetics, literature is recognized as a mirror of human emotions more suitable for analysis than some philosophical works, questioning the relationship of these four areas that Nussbaum incorporates in her books creating her writing style, facing the fundamental questions of the possibility of a good life.

Key words: emotion, intelligence, Stoics, Aristotle, love, compassion, literature

LITERATURA

1. Ahmed, Sara (2020). *Kulturna politika emocija*. Zagreb: Fraktura.
2. Aristotel (2008). *Retorika*. Podgorica: Unireks.
3. Aristotel. (1982). *Nikomahova etika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
4. Aristotel (1987). *O duši. Nagovor na filozofiju*. Zagreb: Naprijed.
5. Aristotel (1983). *O pjesničkom umijeću*. Zagreb: August Cesarec.
6. Aurelije, Marko (2001). *Samomu sebi*. Zagreb: CID-NOVA.
7. Centa, Mateja. (2018). Experiential imagining in ethical education as part of a synthesis of cognitive theory of emotion and Gestalt pedagogy. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 25 (2), str. 49-65.
8. Ćurković Nimac, Jasna. (2012a). Etička kritika u književnosti: Rasprava između R. Posnera i M. C. Nussbaum o javnoj ulozi književnosti. *Filozofska istraživanja* 32 (2), str. 327-342.
9. Ćurković Nimac, Jasna. (2012b). Etika i poezija »drevna svađa« u grčkoj filozofiji i njezina moderna recepcija. *Bogoslovska smotra* 82 (2), str. 427-445.
10. Descartes, Renè (1969). *Strasti duše*. Beograd: Moderna.
11. Epiktet (2002). *Knjižica o moralu-Razgovori*. Zagreb: CID-NOVA.
12. Gourinat, Jean – Baptiste (2014). *Stoicizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
13. Halder, Alois (2000). *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Naklada Jurčić.
14. Hume, David (1988). *Istraživanje od ljudskom razumu*. Zagreb: Naprijed.
15. Ivić, Nenad. (2021). *Građanski rat riječi: Književnost i povijest*. Zagreb; Mizantrop.
16. Kant, Immanuel. (1990). *Kritika praktičkog uma*. Zagreb: Naprijed.
17. Nussbaum, Martha C. (1992). *Love's knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. New York, Oxford: Oxford University Press.
18. Nussbaum, Martha C. (2005). *Pjesnička pravda: Književna imaginacija i javni život*. Zagreb: Naklada Deltakont.
19. Nussbaum, Martha C. (2011). *Creating Capabilities: the human development approach*. The Belknap press of Harvard University press: Cambridge.
20. Nussbaum, Martha C. (2019a). *Izdizanje misli: Inteligencija emocija*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
21. Nussbaum, Martha C. (2019b). *Terapija žudnje: Teorija i praksa u helenističkoj etici*. Zagreb: Mizantrop.

22. Radić, Stjepan. (2013). Dva različita pristupa u rearistotelizaciji suvremene etike: Neoaristotelizam Alasdaira MacIntyre i Marthe Nussbaum. *Filozofska istraživanja* 33 (4), str. 643-657.
23. Radovan Burja, Milena. (2014). Uloga književne imaginacije u razumijevanju shvaćanja Aristotela i Oriane Fallaci o pitanjima moralnog izbora. *Magistra ladertina* 9 (1), str. 71-82.
24. Spinoza, Benedikt de (2000). *Etika dokazana geometrijskim redom*. Zagreb: Demetra.
25. Šokčević, Šimo. (2013). Suosjećanje: put prema pravednosti?. *Filozofska istraživanja* 33 (4), str. 683-698.

Internetski izvori

1. <https://www.britannica.com/biography/Martha-Nussbaum> (pristupljeno 10.7.2022)
2. <https://philosophy.uchicago.edu/faculty/nussbaum> (pristupljeno: 10.7.2022.)
3. http://gimnazija-sb.com/portal/wp-content/uploads/2015/02/homer_odiseja.pdf (pristupljeno 17.8.2022.)

Konzultirana literatura

1. Lukrecije (2010). *O prirodi*. Zagreb: KruZak.
2. Sorabji, Richard (2016). *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
3. Martha Nussbaum on Upheavals of Thought - The John Adams Institute. // YouTube 22.3.2005. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=sH_onsTfYsQ (2021)
4. Philosophy and Life: Fragility, Emotions, Capabilities. // YouTube 9.9.2020. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=-eQcyU46A7U> (2021)
5. Martha Nussbaum: Studying How Emotions Fuel Discrimination. // YouTube. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=whU1-V5Rco0> (2021)
6. Nussbaum 9 Video Lecture: Hiding from Humanity. // YouTube. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=NH_Pp2QSNcg (2021)
7. Martha Nussbaum, "What Is Anger, and Why Should We Care?". // YouTube (14.1.2014.) Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=0UmWoqhkJdU> (2021)
8. Examined Life: Martha Nussbaum. // YouTube (2008) Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=cbcGbflpFzI> (2021)

9. Martha On Teaching vs Scholarly Work. //YouTube (2018). Dostupno na:
<https://www.youtube.com/watch?v=0R1vwROdy1Y&list=PLyYCSKW8iYhBjrgqdcNcUHmgxR9mv-AX> (..2021.)
10. Book TV: "In Depth: Martha Nussbaum". // YouTube. Dostupno na:
<https://www.youtube.com/watch?v=57Ap50LOGy8>. (2021)
11. Nussbaum on Fear: Week 11. // YouTube. Dostupno na:
<https://www.youtube.com/watch?v=7hWh3WBXOb0>. (2021)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Lena Nisić, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice Hrvatskog jezika i književnosti i Filozofije, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 21. rujna 2022.

Potpis

OBRAZAC I.P.

IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOG / DIPLOMSKOG RADA U DIGITALNI
REPOZITORIJ FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU

STUDENT/ICA	Leona Mizić
NASLOV RADA	Martha C. Nussbaum: inteligencija i emocije
VRSTA RADA	diplomski rad
ZNANSTVENO PODRUČJE	Humanističko područje
ZNANSTVENO POLJE	Filozofija
MENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	prof. dr. sc. Ante Učković
KOMENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	/
ČLANOVI POVJERENSTVA (ime, prezime, zvanje)	1. prof. dr. sc. Ante Učković 2. izv. prof. dr. sc. Miroslav Brčić Kuljić 3. izv. prof. dr. sc. Tomislav Škabić

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/ica predanog završnog/diplomskog rada (zaokružiti odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude (zaokružiti odgovarajuće):

- a.) u otvorenom pristupu
- b.) rad dostupan studentima i djelatnicima Filozofskog fakulteta u Splitu
- c.) rad dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6/12/24 mjeseci (zaokružiti odgovarajući broj mjeseci)

U slučaju potrebe dodatnog ograničavanja pristupa Vašem ocjenskom radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnom tijelu u ustanovi.

21. rujna 2022.
mjesto, datum

potpis studenta/ice